

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ,
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ,
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.27.06.2017.Fil.21.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ИСМОИЛОВ ИЛЬЁС АБДУКАЮМОВИЧ

**АЛИШЕР НАВОИЙ «САДДИ ИСКАНДАРИЙ»
ДОСТОНИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

**10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик
ва таржимашунослик**

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD) on philological
sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Исмоилов Ильёс Абдукаюмович

Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг қиёсий таҳлили ... 3

Ismoilov Pyos Abdukayumovich

Comparative analysis of the epos «Saddi Iskandari» by Alisher Navai 21

Исмоилов Ильёс Абдукаюмович

Сравнительный анализ поэмы Алишера Навои «Садди Искандари» ... 37

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works 41

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ,
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ,
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.27.06.2017.Fil.21.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ИСМОИЛОВ ИЛЬЁС АБДУКАЮМОВИЧ

**АЛИШЕР НАВОИЙ «САДДИ ИСКАНДАРИЙ»
ДОСТОНИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ**

**10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик
ва таржимашунослик**

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2018.4.PhD/Fil327 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.tashgiv.uz) ва «Ziyonet» Ахборот таълим порталида (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Сирожиддинов Шухрат Самариддинович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Қуронбеков Аҳмадқул
филология фанлари доктори, профессор

Ҳасанов Саидбек Рустамович
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Диссертация ҳимояси Тошкент давлат шарқшунослик институти, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети, Ўзбекистон Миллий университети ҳузуридаги DSc.27.06.2017.Fil.21.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2019 йил «___» _____ соат ___ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100047, Тошкент, Шахрисабз кўчаси, 25. Тел: (99871) 233-45-21; факс: (99871) 233-52-24; e-mail: sharq_ilmiy@mail.ru).

Диссертация билан Тошкент давлат шарқшунослик институти Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (___ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100047, Тошкент, Шахрисабз кўчаси, 25-уй. Тел.: (99871) 233-45-21).

Диссертация автореферати 2019 йил «___» _____ куни тарқатилди.

(2019 йил «___» _____ даги ___ -рақамли реестр баённомаси).

А.М.Маннонов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

Қ.П.Содиқов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, филол.ф.д., профессор

А.Қуронбеков

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон халқларининг адабий меросини ўрганиш инсоннинг маънавий олами, орзу-армонлари, тафаккур тарзига хос қонуниятларни кашф этишда муҳим аҳамиятга эга. Халқаро миқёсда қадимий ёдгорликлар ва маданий меросни тадқиқ этиш, миллий ўзликни англаш зарурати филология соҳасида ҳам жиддий масалаларни кун тартибига қўймоқда. Бугунги глобаллашув жараёнида миллий адабий мерос моҳиятига янада чуқур кириб бориш орқали унинг жаҳон адабиёти ривожига муносиб ўрнини асослаш, ўзидан кейинги даврлар адабиётига кучли таъсир ўтказган ижодкорлар меросини ўрганиш ана шундай вазифалардан ҳисобланади. Бу жараёнда бирор бир халқ бадиий тафаккури маҳсулининг инсоният маънавий оламини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамияти унинг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади.

Дунё адабиётшунослиги тарихнинг муайян босқичларида адабий ҳодисаларга нисбатан қиёсий ёндашувнинг ўсиб бориши адабий-эстетик тафаккур ва муносабатлар мазмунини кашф этиш истаги билан боғлиқ. Бугунга келиб дунёнинг кўплаб таълим муассасалари ва тадқиқот марказларида адабиётлараро ва маданиятлараро алоқалар билан боғлиқ изланишлар олиб боришмоқда. Хусусан, замонавий адабиётшуносликда интертекстуал тадқиқотларга тобора кўп эътибор қаратилмоқда, чунки адиб ёки бадиий асарнинг дунё миқёсида эътироф этилиши, муносиб баҳо олиши учун унга маданий мулоқот ва глобаллашув контекстида ёндашиш зарурати мавжуд. Бу жараёнда компаративистика таянадиган асосий нуқталар эса адабий анъана ва ижодий таъсир ҳодисаларидир.

Ўзбек адабиётшунослигида миллий адабиётлар ўртасидаги муштарак анъаналарни «Хамса» дostonлари асосида ўрганиш ишлари ўтган асрнинг саксонинчи-тўқсонинчи йилларида бир қадар олға силжиди, бироқ баъзи масалалар ечилмай қолди. Алишер Навоий асарларини қиёсий аспектда ўрганиш орқали шоир ижодининг жаҳон адабиёти ривожига муносиб ўрнини асослаш шулардан биридир. Хусусан, Навоий ва адабий алоқалар масаласи ўрганилганига қарамай¹, Низомий «Искандарнома»си ва Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonлари қиёсий аспектда маҳсус тадқиқ этилмаган. «Биз миллий тикланишдан – миллий юксалишга эришишни ўз олдимишга энг муҳим ва устувор вазифа қилиб қўйдик... Айни шу нуқтаи назардан қараганда, ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилиш, кўпқиррали бу мавзуни бугунги кунда дунё адабий маконида юз бераётган энг муҳим жараёнлар билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил этиб, зарур илмий-амалий хулосалар чиқариш, келгуси вазифаларимизни белгилаб олиш... катта

---

¹ Натан Маллаев масаланинг ўрганилиш тарихини даврларга ажратиб батафсил ёртган. Қаранг: Асрлар эътирофи ва таъзими. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 52 – 55.

аҳамиятга эга»². «Искандарнома» ва «Садди Искандарий» бу жиҳатдан алоҳида эътиборга молик, чунки уларда Шарқ ва Ғарб фалсафасининг интеграциялашуви, адабий таъсир қонуниятлари, шунингдек, XII – XV аср мутафаккирлари дунёқараши ҳамда адабий-эстетик кашфиётларини аниқроқ кузатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 февралдаги 124-Ф-сонли «Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари» мавзусидаги халқаро конференцияни ўтказиш тўғрисида»ги фармойиши ҳамда соҳага тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. «Садди Искандарий» достони шу кунга қадар, асосан, уч йўсинда ўрганилган. Дастлабки гуруҳ тадқиқотларда дoston махсус таҳлил этилган. Булар Е.Э.Бертельс, А.Қаюмов, Х.Тўран, М.Ҳамидова, Ю.Азимов ва Н.Комилов томонидан бажарилган ишлардир³. Е.Э.Бертельс Искандар образининг генетик тарихига эътибор қаратиб, искандарномаларни кўпроқ сиёсий донишмандлик мажмуи, давр мафқурасини акс эттирувчи асарлар сифатида текширган. А.Қаюмов дostonнинг ғоявий-фалсафий мазмуни, бадиияти ва образлари характеристикасига оид кузатишларини баён қилган. Х.Тўран ва М.Ҳамидова «Садди Искандарий» дostonи матнини тадқиқ этиб, танқидий матнларини туздилар. Ю.Азимов «Хирадномаи Искандарий» ва «Садди Искандарий» дostonларини қиёслашга бағишланган номзодлик диссертациясида кўпроқ Жомий дostonини таҳлил

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари» мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги // Халқ сўзи, 2018 йил 8 август.

³ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – С. 283-368.; Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1975; Ҳамидова М. «Садди Искандарий» дostonининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1994; Азимов Ю. Абдурахмон Жомий «Хирадномаи Искандарий» дostonининг қиёсий-типологик таҳлили. Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1996; Tören H. Ali Şir Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin-Dizin). Doktora Tezi. – İstanbul: 1990; Н. Комилов. Хизир чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005.

этган. Н.Комилов «Садди Искандарий»нинг илова бўлимлари – назарий масала, ҳикоя ва ҳикматларнинг сўфиёна моҳиятини тадқиқ этган.

Иккинчи гуруҳ тадқиқотларда Навоийнинг муайян масаладаги маҳорати ушбу дoston асосида кўрсатилган ёки бирор масала муносабати билан унга муружаат этилган⁴. Ф.Бойназаров Искандар Зулқарнайн образининг Ғарб ва Шарқ адабиётларидаги эволюцияси ҳақида умумий фикрларини баён қилса, Ф.Сулаймонова қадимий ва ўрта аср маданий алоқалари доирасида дostonни таҳлил қилган. А.Эркинов дoston асосида Навоийнинг пейзаж яратиш, И.Салимов образ яратиш, Д.Юсупова мазмун ва ритмни уйғунлаштириш маҳоратига эътибор қаратган. А.Ҳайитов Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш масаласини ўрганиш мобайнида, О.Абдуллаев Хусрав ва Навоий «Хамса»ларининг умумий қиёси доирасида, И.Авжий искандарномаларнинг туркий тармоғи тадқиқи ва манбаларига оид кузатишлари муносабати билан⁵, У.Жўрақулов эса хронотоп поэтикасини «Хамса»га татбиқ этиш асосида «Садди Искандарий»ни ўрганган.

Навоий ижодининг умумий талқинига бағишланган учинчи гуруҳ тадқиқотларда эса «Садди Искандарий»га дахлдор фикрлар мақсад тақозосига кўра ифодаланган⁶.

Ўзбек адабиётшунослигида Низомий ижоди борасида амалга оширилган ишлар ҳам, шоир меросининг салмоғи ва кўлами назарда тутилса, етарли эмас. Навоий ижоди тадқиқида адабий таъсир ва анъана масалалари муҳим ўрин тутар экан, Низомий меросини жиддий тадқиқ этиш долзарб бўлиб қолаверади. Низомий ва Навоий «Хамса»ларининг қиёсий таҳлили масаласи бугунгача

⁴ Бойназаров Ф. Искандар Зулқарнайн. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 98-161; Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. – Тошкент: Фан, 1988; Салимов И. Алишер Навоийнинг бадиий образ яратиш маҳорати («Садди Искандарий» мисолида). Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1994; Ҳайитов А. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000; Абдуллаев О. Амир Хусрав Деҳлавий ва Амир Алишер Навоий (анъана, янгиллик ва маҳорат масалалари): Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Хужанд, 2011; Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011.

⁵ Avcı İ. Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si. Doktora Tezi. – Balıkesir, 2013; ўша муаллиф: Alexander the Great in Azerbaijani Turkish Literature // Remarks on Turkish Studies. – Warsaw: 2015; ўша муаллиф: Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn // The Journal of International Social Research, 29, Vol. VII, Issue: 29; ўша муаллиф: Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde İskender-i Zülkarneyn // Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2013, – № 2; ўша муаллиф: İskendernâmelerde ölümsüzlüğe yolculuk: İskender-i Zülkarneyn ve Nızır // Türkoloji sempozyumu bildirileri. – Adana, 2012.

⁶ Шарафуддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Фан, 1963; Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1968; Жалолов Т. «Хамса» талқинлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968; Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976; Яна ўша: Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980; Исоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002; Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1995; Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV – XX аср манбалари. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2008; Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonларида рамз ва тимсоллар. – Тошкент: Фан ва технология, 2015; Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. – Тошкент, 2015; Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижоди жаҳон адабиёти контекстида // Алишер Навоий ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 5–7; Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Tamaddun, 2016.

муайян даражада ўрганилган⁷, бироқ «Садди Искандарий» ҳақида бундай деб бўлмайди. Низомий «Искандарнома»си ўзбек адабиётшунослигида ҳозирга қадар махсус текширилмаган, лекин адабий алоқаларга оид кам сонли ишларда умумий фикрлар кўзга ташланади⁸. Эҳтимол, ўтган аср ўрталарида хорижда яратилган тадқиқотлар⁹ туфайли бунга эҳтиёж сезилмагандир, аммо бугун бу масалаларга қайта муурожаат қилиш ва комплекс қиёслаш вақти келди. Зотан, XX аср рус шарқшунослигининг Навоий ижоди ва уни қиёсий-тарихий аспектда ўрганишга асосий эътиборни қаратгани бежиз эмас эди¹⁰.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети «Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор» кафедраси истиқбол режасининг III. «Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклорини тадқиқ этишнинг долзарб масалалари» устувор илмий йўналиши ҳамда ОТ-Ф1-030 «Ўзбек адабиёти тарихи» кўпжилдлик монографияни (7 жилд) яратиш» (2017-2020 йй.), ПЗ-20170930393 «Алишер Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» девонидаги ғазалларнинг ўзбек ва инглиз тилларида илмий изоҳ ва шарҳларини яратиш» (2018-2020 йй.) лойиҳалари доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади «Садди Искандарий» ва «Искандарнома» дostonларини қиёслаш орқали Навоий ижодининг оригиналлиги ва бетакрор поэтик хусусиятларини аниқлаш, адиб ижодининг жаҳон адабиёти ривожига муносиб ўрни ва аҳамиятини илмий-назарий асослаб беришдан иборат.

---

⁷ Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепсияси. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1995; Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 1971; Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони. – Тошкент: Фан, 1970; Нарзуллаева С. Тема «Лейли и Меджнун» в истории литературы народов Советского Востока. – Тошкент: Фан, 1988; Ҳасанов Б. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ғафур Ғулум номидаги нашрёт-матбаа бирлашмаси, 1991; Муртазов Б. «Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» ва Хусрав Дехлавий «Ҳашт беҳишт» дostonларининг қиёсий таҳлили». Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1991.

⁸ Ганжавий Низомий. Иқболнома / Форсийдан Ж. Субҳон таржимаси. – Тошкент: ART FLEX, 2009; Ганжавий Низомий. Хамса / Форсийдан О.Бўриев таржимаси. – Тошкент: Istiqlol nuri, 2016; Ganjaviy Nizomiy. Sharafnoma / Forsiydan Jamol Kamol tarjiması. – Toshkent: Zamin nashr, 2018.; Шодиев Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. – Ленинобод: 1967; ўша муаллиф: Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. – Тошкент: Фан, 1990; ўша муаллиф: Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989.; Зоҳидов В. Дунё адабиётининг нуруний сиймоси. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948; Бертельс Е.Э. Низами. – Москва: Наука, 1956; Маллаев Н. Низомий Ганжавий. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашрети, 2015; Шарипов М. Навоий ва адабий алоқалар. – Тошкент: Фан, 1968; Сулаймонова Ф. Ақл ва тафаккур кучи. – Тошкент: Фан, 1991; Эркинов С., Ғанихонов М. Низомий Ганжавий. – Тошкент: Фан, 1992; Ганжалик даҳо // Низомий номидаги ТДПУда ўтказилган илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2002; Низомий ва ўзбек адабиёти // Низомий номидаги ТДПУда ўтказилган илмий анжуман материаллари: ўзбекча ва форсча матнда. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007; Қаюмов А. Асарлар. VIII жилд. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2009; Имомназаров М. Мумтоз форс шеърляти. – Тошкент, 2013; Ҳомидий Ҳ. Кўхна Шарқ дарғалари. – Тошкент: Шарқ, 1999; Ёркин Муҳаммад Ҳалим. Низомий Ганжавийнинг туркий девони // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012 йил 22 июн.

⁹ Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. Избранные труды. Том 4. – Москва: Наука, 1965; Кастюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва: Наука, 1972; Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. – Москва: Наука, 1980; Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. – Москва: Наука, 1985.

¹⁰ Халлиева Г. XX аср рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқи. Филол. фанлари д-ри.... дисс.... автореф. – Тошкент, 2016. – Б. 14, 16.

Тадқиқотнинг вазифалари:

«Садди Искандарий» достонини ёзишда Навоий таянган манбаларни қиёслаб ўрганиш ва унинг Искандар образига оид қарашлари, талқинларининг шаклланиши ҳамда тарихий ҳақиқатнинг бадиий ҳақиқатга айланиши жараёнида муаллиф позициясини белгилаш;

Навоий ва Низомийнинг бадиий тасвирлаш принциплари, шунингдек, дебочалардаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар, уларни келтириб чиқарган омилларни аниқлаш;

искандарномалар композицияси ҳамда сюжетидаги тадрижийлик, Навоийнинг бу борадаги янгиликлари ва бадиий маҳоратини таҳлил этиш;

етақчи образлар қиёсий таҳлили орқали муаллифларнинг бадиий-эстетик, фалсафий-ахлоқий қарашларини тавсифлаш;

Навоийнинг Искандар ҳақида қисса (достон) ёзиш анъаналарини янги босқичга кўтарганини асослаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алишер Навоийнинг йигирма жилдлик асарлар тўпламидан ўрин олган «Садди Искандарий» достони ҳамда Низомий «Искандарнома»сининг 2012 йилда чоп этилган Душанбе нашри танланган. Зарур ўринларда «Садди Искандарий»нинг Х.Тўран ва М.Ҳамидова томонидан тайёрланган илмий-танқидий матнлари ва «Искандарнома»нинг Б.Занжоний томонидан тузилган илмий-танқидий матнига мурожаат этилди.

Тадқиқотнинг предметини «Садди Искандарий» ҳамда «Искандарнома»даги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни таҳлил қилиш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда қиёсий-тарихий, маданий-тарихий, тавсифлаш, системали ёндашув, структур-функционал таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

«Садди Искандарий»га асос бўлган манбалар ва улардан «Искандарнома»ларга кўчиб ўтган маълумот, мотив ва ғоялар белгиланиб, Навоий ва Низомийнинг Искандар образига оид қарашлари ва талқинлари аниқланган;

Навоий ижодидаги Искандар образининг ҳозиргача «асранди фарзанд экани» ва «денгиз тубига сафар қилиши» янгилиш тушунилгани, шоирнинг аслида «Садди Искандарий»да Искандарни денгиз тубига тушмаслигини тасвирлагани ҳамда Искандарни Файлакуснинг ҳақиқий ўғли сифатида талқин этгани исботланган;

Навоийнинг ўзига қадар мавжуд Искандар образига доир тасаввурларни бойитгани, «Искандарнома»лар композициясини такомиллаштириш ва сюжетини янгилаш орқали мавжуд анъанани ривожлантиргани далилланган;

Юнон донишмандлари ва Ойнаи Искандарий образларининг қиёсий тадқиқи орқали ҳар икки шоирнинг бадиий маҳорати, фалсафий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий қарашлари ва ижодий индивидуаллиги аниқланган;

«Садди Искандарий»нинг Шарқда яратилган Искандар қиссалари орасида муҳим ўрин тутиши ва Навоийнинг Искандар ҳақида қисса (достон) ёзиш анъаналарини янги босқичга кўтаргани илмий-назарий жиҳатдан асосланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари:

«Садди Искандарий» манбалари, уларда Навоий таянишига асос бўлган жиҳатлар, шоирнинг мавжуд анъанага киритган ўзгартириш ва янгиликлари, достоннинг искандарноманавислик такомилда тутган ўрни ва бадииятини қиёсий тадқиқ этиш орқали чиқарилган хулосалар адабиётшунослик учун янги илмий-назарий маълумотлар беради, адабиётшуносликдаги айрим янглиш талқинларни ислоҳ этади, ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси каби фанлардан яратиладиган дарслик ва қўлланмаларнинг такомиллашувига хизмат қилиши мумкин.

Тадқиқот натижалари «Алишер Навоий: қомусий луғат»даги «Садди Искандарий» мақоласида ҳамда А-1-98 рақамли «Ёшлар маънавиятини шакллантиришда Алишер Навоий адабий-педагогик қарашларининг ўрни ва аҳамиятини тадқиқ этиш» лойиҳаси доирасида чоп этилган «Бадиий уммон қатралари» номли монографиянинг «Хамса» достонлари поэтикаси» бобида ўз ифодасини топган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги адабиётшуносликнинг сўнгги илмий ютуқлари ва ишончли манбаларга таянилганлиги, хулосаларнинг қиёсий-тарихий, маданий-тарихий, тавсифлаш, системали ёндашув каби таҳлил усуллари орқали чиқарилганлиги, илмий янгилик ва назарий хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти чиқарилган хулосаларнинг «Садди Искандарий» ва «Искандарнома»ларни тўғри талқин этиш, Шарқда кенг ёйилган анъана доирасидаги ижодий индивидуаллик ҳодисаси, хусусан, хамсанавислик қонуниятларини белгилашда илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти Алишер Навоий «Хамса»си ва хамсанависликни янада чуқурроқ англаш, буюк ижодкорларнинг маърифий-эстетик мафқурасини кенгроқ ёритиш, шунингдек, адабиёт тарихи ва адабиёт назариясига доир дарслик, қўлланмалар яратишга ёрдам беришида кўринади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. «Садди Искандарий» ва «Искандарнома» достонларининг қиёсий таҳлилидан келиб чиққан хулосалар асосида:

«Садди Искандарий» достонининг тили, услуби, луғат таркибига оид хулосалар ҳамда достоннинг 1990 йили Туркияда тайёрланган илмий-танқидий матни ва сўзлигига оид янги маълумотлардан Ф-1-135 рақамли «Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий-услубий тадқиқи» номли фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 10 декабрдаги 89-03-4274-сон маълумотномаси). Натижада достон конкордансининг илмий-услубий

тадқиқига оид таҳлиллар, лойиҳадаги илмий кузатишларнинг ишончилиги ортган;

«Садди Искандарий»нинг бадиияти, тили, фалсафий-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий мазмунига доир фикр-мулоҳазалардан Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг «O‘zbekiston» телеканалда туркум кўрсатувлар сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2018 йил 7 декабрда берилган 02-13-2191-сон маълумотномаси). Натижада телекўрсатувнинг сифати ортган, Навоий «Хамса»сининг ўзбек адабий тилини шакллантиришдаги аҳамияти ҳамда хамсанавислик ва мазкур анъанада Навоийнинг ўрнини идрок этиш кучайган;

Алишер Навоий ижодий лабораториясига доир қарашлар, дostonга асос бўлган қадимий манбаларнинг Навоий ижодини англашдаги ўрни ҳамда анъана доирасида асар ёзган адибларнинг ижодий ўзига хослигига доир хулосалардан Ф1-ФА-0-55746 рақамли «Марказий Осиё халқлари адабий қўлёзма ёдгорликларини тадқиқ этиш, Ўзбекистон шоир ва ёзувчилари архивини тўплаш ва унинг илмий тавсифини нашрга тайёрлаш» мавзуидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 2019 йил 21 январда берилган 3/1255-134-сон маълумотномаси). Натижада кузатишлар доираси кенгайган, лойиҳа материаллари янги илмий манба ва қарашлар билан бойиган;

Навоий дунёқарашининг шаклланиш жараёни, анъанага ёндашувда ижодий индивидуаллик, шоир шахсиятининг бу жараёнда тутган ўрнига доир илмий натижалар ИТД-А-1-118 рақамли «Навоий образининг тасвир ва талқинларига оид ўқув қўлланмасини тайёрлаш ва нашр этиш» номли амалий лойиҳага татбиқ этилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 10 декабрдаги 89-03-4274-сон маълумотномаси). Натижада Навоий образининг кейинги даврлар адабиётидаги тасвирлари ва талқинлари генезиси, уларга хос етакчи хусусиятларни белгилашда асосли хулосалар чиқаришга эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 5 та халқаро ва 9 та республика конференцияларида апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 27 та илмий иш, 1 та рисола, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 8 та мақола, жумладан 7 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловадан ташкил топган, умумий ҳажм 162 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсад ва вазибалари, объекти, предмети, илмий янгилиги ва амалий қиймати ёритилган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқотнинг жорийланиши, натижаларнинг эълон қилинганлиги ҳамда диссертация тузилиши ҳақида маълумот берилган.

Диссертациянинг «**Садди Искандарий**» манбалари» деб номланган дастлабки боби икки фаслдан ташкил топган. Биринчи фасл «*Тарихий-адабий манбаларнинг қиёсий таҳлили*» деб номланади. Мазкур фаслда Алишер Навоий ўз асарларида номларини тилга олган манбалар, сўнгра билвосита замондошлари фаол мурожаат этган ва Навоий маълумотлари учровчи манбалар асосида унинг Искандар образига доир тасаввурлари ва талқинларининг шаклланиш жараёни ҳамда муаллифнинг бу жараёнда тутган позицияси тадқиқ этилган. Навоий «Садди Искандарий»ни ёзишда таянган манбаларни белгилаш, улардан қай тарзда фойдаланганини аниқлаш бевосита қиёсий-тарихий аспектга дахлдор, чунки Навоий ўз достонини яратишда салафлари асарига қай даражада таянган, бу жараёнда қандай манбаларга кўпроқ эътибор қаратган, деган муҳим муаммоларга жавоб топиш алоҳида илмий аҳамиятга молик.

Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да «*фақир «Садди Искандарий»да ул ики бузургвор* (Низомий ва Дехлавий – И.И.) *қавлини сойир муаррихлар ақволига таржиҳ қилиб, назм адосига қарор берибмен*»¹¹, – деб ёзади. Бу орқали «Садди Искандарий»ни яратишда «Искандарнома» (Низомий) ва «Ойнаи Искандарий» (Хусрав)лардан ижодий илҳомлангани, шунингдек, кўплаб тарихий асарларга суянгани ҳақида ишора беради. Достоннинг ўзида ҳам (XI боб) *куллий мақсад тарих илми махзанидин вуқуф топмоғлиқ* экани алоҳида уқтирилади. Искандарномаларни «*машҳур фотиҳнинг таржимаи ҳоли ёки унинг юришлари хроникаси деб қараш мутлақо асоссиз*»¹² бўлса-да, Навоийнинг юқоридаги қайдлари «Садди Искандарий» маълум маънода тарихий асосларга эга экани, унга бутунлай тўқима асар сифатида қараб бўлмаслигини ҳам билдиради. Навоий «куллий мақсад»ига мувофиқ тарихнавислик анъаналарига риоя қилиб, асосий қисм бошида пешдодий, каёний, ашконий ва сосонийлар тарихини қисқача баён қилади, чунки Искандар тарихи бевосита мазкур сулолалар билан алоқадор эди. Бундай ёндашув салафлари ижодида учрамайди. Навоий Ажам шоҳлари тарихи борасида, асосан, Қози Байзовийнинг «Низом ут-таворих»и¹³, ўрни билан «Тарихи гузида»¹⁴ ва «Тарихи Банокатий»га¹⁵ таянган.

¹¹ Навоий Алишер. Тарихи мулуки Ажам. МАТ. 20 томлик. 16 том. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 217.

¹² Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 10.

¹³ بیضاوی عبدالله بن عمر. نظام التواریخ. – تهران: بنیاد، ۱۳۸۲. – ص. ۱۴۰.

¹⁴ مستوفی حمدالله. تاریخ گزیده. – تهران: امیر کبیر، ۱۳۳۹. – ص. ۶۴۲.

¹⁵ بنگاتی. تاریخ بنگاتی. – تهران: داورپناه، ۱۳۴۸. – ص. ۵۹۳.

Навоийнинг каёнийларга оид маълумотлари Байзовий тарихи билан тўла мос¹⁶, бироқ подшоҳларга оид Навоий келтирган изоҳнинг баъзилари «Низом ут-таворих»да йўқ. Жумладан, Кайкубод тўғрисида сўзлар экан, хукмронлиги даврида Рустам паҳлавони бўлганини айтади, мазкур факт «Низом ут-таворих»да эмас, «Тарихи гузида» ва «Тарихи Банокатий»даги Кайкубод қиссасида мавжуд¹⁷. Навоий «Низом ут-таворих»даги маълумотларни бошқа тарихлар билан солиштириб, зарур ўринларда ўзгартириш киритганини таъкидлаганда мана шундай ҳолларни назарда тутган. Бу сулола билан боғлиқ муҳим жиҳат шуки, Навоий Искандарнинг айна шу замонда дунёни эгаллаганини айтади, аммо унга каёнийлар сулоласининг вакили сифатида қарамайди. У бу борада «Низом ут-таворих»га суянган, чунки «Тарихи гузида»да Ҳумой қиссаси йўқ, каёнийларнинг тўққизинчи шоҳи сифатида Искандар қиссаси келади. «Тарихи Банокатий»да эса Искандар қиссаси каёний шоҳларнинг ўнинчиси бўлиб келган. Дастлабки фаслда шу тариқа Навоий «Садди Искандарий»да тасвирлаган сюжет, образ, мотив ва деталларнинг шарқ адабиётидаги илдизлари қиёсий аспектда таҳлил этилиб, дostonга асос бўлган манбаларни белгилашга ҳаракат қилинди.

«Садди Искандарий» матни ва унга асос бўлган манбаларни таққослаш адабиётшуносликдаги айрим мавжуд талқин ва маълумотларни қайта кўриб чиқиш ва янгилашга зарурат борлигини тасдиқлади. Жумладан, ҳозиргача навоийшуносликда Алишер Навоий Искандар образини асранди фарзанд сифатида талқин этган деб келинмоқда. Бироқ кузатишлар Навоий Искандар образини ҳақиқий шаҳзода, яъни Файлакуснинг ўғли сифатида тасвирланганини кўрсатди. Бундан ташқари, шу кунгача «Садди Искандарий» таҳлилига бағишланган ишларда Искандар денгиз тубига тушади, деган маълумот берилади. Аммо дoston матнини синчиклаб ўқиш, Навоийнинг ижодий концепцияси ва адабий мақсадини қиёсий ўрганиш натижасида Навоий ўз дostonида Искандар образининг денгиз тубига тушмаслигини тасвирлагани аниқланди.

«Садди Искандарий» ва «Искандарнома» дебочаларининг асар умумий мазмуни билан уйғунлиги» деб номланган иккинчи фаслда дебочанавислик анъанасига Низомий ва Навоийнинг ижодий ёндашуви, улардаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар, буларни келтириб чиқарган омиллар таҳлил этилган. Навоий «Хамса» таркибидаги барча дostonларда дебочани асар композицияси ва мазмуни билан мувофиқлаштириш тамойилига амал қилади. Бу принцип «Садди Искандарий» дебочасида ҳам давом эттирилган, хусусан, Навоийнинг биринчи байтдаёқ *шоҳлик* ва *гадолик* ҳақида сўз очиши ёки асарни бошлашдан олдинги кайфият ифодасида жанговар руҳнинг сезилиб туриши шундан далолат. Бу принцип, айниқса, «Садди Искандарий» дебочаси бобларининг тузилиши, сарлавҳаларида аниқ кўринади. Низомий «Искандарнома»си дебочасида кириш ва асосий боб ёки тасвир ва бош мавзу ўртасида Навоийда

¹⁶ نظام التواريخ، - ص. ۳۹.

¹⁷ تاريخ بناکتی، - ص. ۶۲.

бўлгани каби уйғунлик кузатилмайди. Низомий сарлавҳалари қисқа ва асосий мазмунни ифодалашга қаратилган, уларда қофия, ритм ва образлилик йўқ, Навоий эса катта меҳнат ва маҳорат билан кичик сарлавҳани ўша боб мазмунига ҳам, бутун асардан кўзланган мақсад ва мавзуга ҳам мувофиқлаштиришга интилади.

Навоийнинг дебочадаги тасвир услуби систем характерга эгаллиги, унинг космогоник тафаккури тўлиқ илмий асосга таяниши, Низомийнинг эса тавҳид бобида мазкур космогоник система ва ваҳдоният тасвирига тизимли ёндашмагани, кўпроқ тавҳидда гносеологик қарашларга, Тангрининг биру борлигини таъкидлашга жиддий эътибор қаратгани кўрсатиб берилди. Низомий дебочаси бобларини боғлаб турувчи «кетма-кетлик», Навоий дебочасида «узвийлик» даражасига кўтарилгани ва Навоий тафаккур тарзи ва тасвир услубига хос системали ёндашув дебочадаги боблар тартиби ва тасвирида аниқ намоён бўлиши далилланган. Навоийнинг дostonнинг илк жумласи орқали асарда кўзланган бош адабий мақсадга моҳирона ишора қилгани ҳамда бу борада мавжуд бўлган анъанани юқори чўққига кўтаргани олти искандарноманинг бароати истихлоли қиёси мисолида асослашга ҳаракат қилинди.

«Композиция ва сюжетдаги анъанавийлик ҳамда уларга ижодий ёндашув принциплари» деб номланган иккинчи боб ҳам икки фаслдан иборат. Дастлабки фасл *«Садди Искандарий» композициясининг ўзига хослиги* деб номланган. Унда Навоийнинг композиция яратиш тамойиллари, бу борадаги тажрибаларни синтезлаши ва уларни юзага келтирган омиллар таҳлил этилган. «Садди Искандарий» композициясини тўғри тушуниш ижодкор бадиий мақсади ва асар моҳиятини тўғри талқин этишда ҳал этувчи аҳамиятга эга. Дoston композицияси таҳлилида, аввало, унинг «Хамса» композициясида тутган ўрни белгилаб олинди. Шарқда хамсанавислик бадиий ҳодиса сифатида XII аср охирларида пайдо бўлган бўлса-да, у том маънода система – бадиий композиция даражасига кўтарилмаган эди. Бироқ шундай элементларга эга бўлган, шу боис уни «Панж ганж» деб атай бошлашган. Навоий ҳам онгли равишда ўз «Хамса»сини беш қисмдан таркиб топган яхлит бадиий система эканини қайд этган.

«Садди Искандарий» «Хамса» таркибидаги дostonларга хос энг асосий композицион элементларни ўзида синтезлаган. Навоий нафақат ўз «Хамса»си, балки салафларининг ҳам бадиий асар қурилишига оид тажрибаларини умумлаштирган. «Садди Искандарий» композицияси деган тушунча мазмунан уч жиҳатни қамраб олади:

1. Дебоча (I – X боблар) композицияси.
2. Асосий қисм (XI – XXVIII боблар) композицияси.
3. Хотима (XXIX – XXXIV боблар) композицияси.

Таҳлилда мазкур тузилиш инобатга олинса, тўлақонли мазмун осон юзага чиқади. **Асосий қисм композицияси** бугунга қадар энг кўп баҳсга сабаб бўлган. Адабиётшуносликда «Садди Искандарий» композицияси борасида икки

хил қараш мавжуд. Биринчи қараш тарафдорлари асосий қисм композицияси **назарий масала, ҳикоя, ҳикмат, саргузашт** тартибида ташкил топган деса¹⁸, иккинчи қараш тарафдорлари боблар **саргузашт, назарий масала, ҳикоя, ҳикмат** тарзида тартибланган деб ҳисоблашади¹⁹. Таҳлиллар иккинчи қарашнинг асосли эканини кўрсатди ва биз унинг илмий аҳамиятини кўрсатишга ҳаракат қилдик. Бундан ташқари, анъанавий тарзда муқаддима таркибига киритиб келинган Ажам шоҳлари ҳақидаги тўрт бобни асосий қисм таркиби ва асосий қисмдаги бир мавзу бирлаштириб турувчи ҳар тўрт қисмни яхлит боб деб қараш тавсия этилмоқда. Шунга мувофиқ боблар сони ҳам ўзгаради. «Садди Искандарий»нинг мукаммал композициясини юзага келтирган омиллар эса, асосан, муаллифнинг ижодий мақсади, анъана ва адабий таъсир, композицион оригиналликка интилиш, тарихий воқеликни ўз даври билан боғлаш истаги экани аниқланган.

Бобнинг «*Анъанавий сюжет ва ижодий индивидуаллик*» деб номланган иккинчи фаслида Навоийнинг ўзига қадар мавжуд бўлган сюжетни, хусусан, Низомий яратган сюжетни янгилаш принциплари ва улардан кўзланган адабий мақсад хусусида сўз боради. Навоий «Садди Искандарий»да хроник сюжет яратар экан, масалага ўзига хос тарзда ёндашади. А.Н.Веселовский сюжет поэтикаси ҳақида тўхталиб айтадики, «тарихий поэтиканинг вазифаси, менинг тасаввуримида, шахсий ижод жараёнида анъаналарнинг роли ва чегарасини кўрсатиб беришдан иборат»²⁰. Бу жиҳат анъана доирасида яратилган асарларда кўпроқ эътиборни талаб этади, чунки муаллифнинг индивидуаллиги айни мана шу чегараларда намоён бўлади.

Асарга хос эпиклик, аввало, унинг сюжетида намоён бўлади. Низомий «Хамса»си ўзидан кейин жуда узоқ давом этган анъанани юзага келтирди, бироқ унинг ўзи ҳам бирданига пайдо бўлган ҳодиса эмас. Ғаззол Дабириё таъкидлаганидек, «Хамса» нафақат Атторнинг аллегорик саргузашт дostonларига замин ҳозирлаган оригинал мажмуа, айни пайтда, тарихий асарлар ва «Шоҳнома»нинг вориси ҳам эди²¹. З.Сафо бу борада шундай ёзади: Низомий «Искандарнома»ни ёзишда Фирдавсийга тақлид ва пайравлик фикрида эди²², шу боис «Искандарнома» бутунлай янги эмас, балки тақлидий асар... адабиётимизда Низомийнинг бошқа маснавийлари каби нуфузга эга бўлди ва мутақориб баҳридаги «Искандарнома» номли ёки шунга ўхшаш маснавийларга мойи ижод вазифасини бажарди²³. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, Навоий Низомий асари ва бошқа исқандарномалардаги мавжуд

¹⁸ Шарафуддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – Б. 174 – 175; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – С. 349 – 382; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – Б. 503; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 154.

¹⁹ Қаюмов А. Асарлар. Т. I, К.2. Навоий «Хамса»си. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2008. – Б. 252; Ҳайитов А. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 128; Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти. – Тошкент: Tamaddun, 2016. – Б. 169.

²⁰ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – С. 300.

²¹ Ghazzal D. The Origins and Development of Persian Epics. PhD. Diss. – Los Angeles: 2007. – P. 166.

²² صفا ذبیح الله. حماسه سرایی در ایران. – تهران: پیروز، ۱۳۳۳. – ص. ۳۵۰.

²³ حماسه سرایی در ایران، – ص. ۳۵۲.

сюжетларни қайта ишлашда, асосан, *мавжуд сюжетни ёлгондан тозалаш, яхлитлаш, таркиб ва тартибни ўзгартириш, типологик эпизодларни янгича талқин этиш, Искандарнинг диний мансублиги ва пайгамбарлиги масаласига ўзига хос ёндашиш, миллий колорит ифодасига эътибор* каби принципларга таяниб иш кўрган. Навоий Искандар образи ва у билан боғлиқ сюжетнинг моҳиятини ўзгартиришга кўпроқ эътибор қаратиб, Искандарни одил шох, ҳаким ва авлиё сифатида тасвирлаши сюжетнинг ўзига хослик касб этишига олиб келган. Шунингдек, бу фаслда Низомийдан фарқли ўлароқ Навоий тасвир услубига изчиллик, детерминизм ва бадий мантиққа қатъий амал қилиш хос экани сюжет яратиш мисолида асослаб берилди.

Тадқиқотнинг учинчи боби «Искандарнома»лардаги **етақчи образларнинг қиёсий таҳлили**» деб аталади. Унинг «*Искандар ва юнон донишмандлари образи*» номли биринчи фаслида Шарқда яратилган Искандар қиссаларида кўп учровчи анъанавий образлар, хусусан, юнон донишмандлари образи хусусида тўхталдик. С.Басснет қиёсий адабиётшунослик нима деган саволга жавобан айтадики, «қиёсий адабиётшунослик маданиятлар ўртасидаги, фанлараро хусусиятга эга ҳамда муайян макон ва замондаги адабиётларда мавжуд бўлган алоқаларни акс эттирувчи матнларни ўрганишни камраб олади»²⁴. Юнон донишмандлари, умуман, Искандар билан боғлиқ асарлар айнан адабий ва маданий таъсир энг бўртиб кўзга ташланувчи матнлардир. Аслида замондош бўлмаган, лекин «Искандарнома» ва «Садди Искандарий»да замондош қилиб кўрсатилган юнон ҳакимлари образи тасвирини шартлилик, атайин қилинган анахронизм сифатида қабул қилиш лозим.

Ҳакимлар ёки юнон файласуфлари образи Шарқда яратилган искандарномаларнинг анъанавий образлари сирасига киради. Улар, асосан, Лукмон, Файсоғурс (Pifogor, м.а. 570 – 496), Сукрот (Sokrat, м.а. 468 – 399), Букрот (Gipokrat, тахминан 460 – 370), Афлотун (Platon, м.а. 427 – 347), Накумоҳис (Nikomah – Арастунинг отаси, Македония шоҳи Аминта саройида табиб бўлган), Арасту (Aristotel, м.а. 384 – 322), Балинос (Appolonios, милодий 1 асрда Тянеда туғилган), Волис (Vettius Valeus, милодий 120 – 175), Фарфуриус (Porfiriy, 232 – 301/305), Ҳирмис²⁵, Асқалибус²⁶, Аршимедс кабилар. «Искандарнома»лардаги бу образлар орасида Арасту, Афлотун ва Сукрот энг фаоллари бўлиб, бу ҳолатни турлича изоҳлаш мумкин:

1. Мазкур донишмандлар Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам машҳур бўлган;

²⁴ Bassnet S. Comparative Literature: A Critical Introduction. – Oxford & Cambridge: Blackwell, 1995. – P. 1.

²⁵ Hermes – (Ερμής, Mercurius) қадимги греклар Зевс ва Маяларнинг ўғли, худодар хабарчиси, шунингдек, саноат ва турли кашфиётлар раҳнамоси деб қараган. Рим Меркурийси юнон Ҳермесига мувофиқ келади. (Қорш М.Краткий словарь мифологии и древностей. – Санкт-Петербург: издание А. С. Суворина, 1894.) Бундай қараш шарқдаги манбаларда ҳам сақланиб қолган, масалан, XI асрнинг машҳур файласуфи Мубашшир ибн Фотикнинг қайд этишича, Ҳермес Идрис а.с. бўлиб, юнончада «Эрмес» ёки «Ҳермес» деб юритилади. «Эрмес» сўзи «Аторид» маъносини англатиб, юнончада «Тармес» (Trismagistos) деб ҳам номланади. Арабчада Идрис, ибронийчада эса «Ҳаноҳ» номи билан қўлланади. (Diogen L. Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri / Çeviren: Candan Şentuna. – İstanbul: Şubat, 2013. – S. 38.)

²⁶ Aesculapius (Ασκληπιός) – қадимги грек мифологиясига кўра, табиблик худоси (бог врачевания). (Қорш М.Краткий словарь мифологии и древностей. – Санкт-Петербург: издание А. С. Суворина, 1894.)

2. Уларнинг қадим юнон фалсафасининг классик даври (м.а. V аср ўрталари – IV аср охирлари)да яшаб ўтгани ва бу даврнинг хронологик жиҳатдан Искандар яшаб ўтган вақтга тўғри келиши;

3. Бу давр файласуфлари (Сукрот, Афлотун, Арасту) антик давр файласуфларидан фарқли равишда офариниш субстанциясига эмас, балки борликнинг вужудга келишида Тангри ва ғояларнинг ўрни масаласига катта эътибор берди. Уларнинг қарашлари хамсанависларнинг ислом таълимотига асосланган тафаккур тарзи билан кўпроқ уйғун эди.

Бу исмлар шарқлашиб кетган, Шарқда мазкур образларга нисбат берилувчи қарашлар ҳам баъзан шарқона дунёқараш ва унинг маҳсули бўлиб, улар бундай пайтларда афсонавий, рамзий образ сифатида ҳам намоён бўлади. Улар Навоийга қадар ва ундан кейин туркий тилда яратилган искандарномаларда ҳам шундай характер касб этган²⁷. Бироқ доим бу образлар ва уларнинг тилидан айтилган фикрлар шарқона дунёқараш маҳсули бўлмаслиги, илк тарихий асосларига дахлдорликни сақлаб қолган бўлиши ҳам мумкин. Чунки «юнон фалсафасини исломлаштириш ва маҳаллий мистик қарашлар билан уйғунлаштириш»²⁸ натижасида Шарқ, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётига янги-янги ғоя, ифода, мотив ва образлар ҳам кўчиб ўтган. Изланишлар хамсанависликда юнон донишмандлари тилидан айтилувчи айрим фикрлар, афсоналар ҳақиқатда юнон манбаларига алоқадор эканини кўрсатди.

Хамсанавислик, хусусан, Искандар қиссаларида юнон донишмандлари образи, фалсафий хираднома ва ҳикматларнинг пайдо бўлиши Шарқ адабиётидаги **адаб ва ҳикмат адабиёти** билан бевосита боғлиқ. Бу турдаги асарларнинг сарчашмаси эса юнон ва форс манбаларига бориб тақалади. Уларнинг юнон манбасини файласуфларнинг ҳикматли сўзлари ташкил этади, улар Шарқда «Савон ал-ҳикма» ёки «Мухтор ул-ҳикам» тарзда аталган. Уларнинг форсий асослари эса паҳлавий андарзномалар билан алоқадор. Идеаллик қонунияти асосида қадимги юнон донишмандлари афсонавий қиёфа касб этиб борган, турли халқлар, жумладан, исломий тафаккур маҳсули бўлган қарашлар ҳам уларга нисбат берилган бошланган. Натижада улар хамсанависликка мусулмон қиёфага эга образлар сифатида кириб келган, яъни Навоий ва Низомийга қадар юнон донишмандлари ҳақидаги тасаввурлар исломий тус олиб улгурган.

Иккинчи фасл «*Искандар ва Ойнаи Искандарий образи*» деб номланган. Кузатишларимиз хамсанавислар ижодида учрайдиган «Ойнаи Искандарий» образининг пайдо бўлиши ва бадий адабиёт мулкига айланиш жараёни узоқ даврни қамраб олишини кўрсатди. Унинг кенг маъно қамровига эгаллиги шундан далолат беради. Уларнинг биринчиси тарихий ҳақиқат билан, иккинчиси эса бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари билан изоҳланади. Тарихий ҳақиқат шундан иборатки, факт сифатида нисбатан катта имкониятга

²⁷ Avcı İ. Tezahürü'l-Felasife: Anadolu Sahası İskendernamelerine Göre Aristo, Eflatun, Sokrat, Bukrat // Uluslararası türk dili ve edebiyeti öğrenci kongresi. – Tudok: 2012. – S. 175 – 188.

²⁸ Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 3.

эга бўлган реал ойна мавжуд бўлган (Александрия маёғидаги кўзгу). Мазкур тарихий ҳақиқатнинг идеаллаштирилиши унинг рамзий хусусият касб этиши учун асос вазифасини бажарган ва кейинчалик бадиий асарларда турли рамзий маъноларни ифодаловчи образ, мотив ва детал сифатида қўлланган. Алишер Навоий Низомий ва Хусравдан фарқли ўлароқ Искандарга нисбат берилувчи иккита ойна ҳақида маълумот беради. Буларнинг бири Чинда ясалган тилсимли кўзгу, иккинчиси Искандария минорасига ўрнатилган улкан кўзгудир. «Искандар ойнаси»нинг бадиий адабиётдаги акс-садолари, дастлаб, халқ оғзаки ижоди, кейин ёзма адабиётда намоён бўла борган. Низомийнинг бу жараёндаги хизмати шуки, у «ойна» детални сюжетнинг муҳим мотиви даражасига кўтарган ва уни искандарномаларнинг таркибий қисмига айлантирган. Кейинчалик, форсий ва туркий искандарномалар, қисман лирикада бу мотивнинг фаол истеъмоли кузатилади. Масалан, Алишер Навоий туркий ва форсий лирикасида унга жуда кўп мурожаат этди, у шоир ижодида образ даражасига кўтарилди.

Шарқ искандарномаларида улкан тарихий ёки ғаройиб воқеликни Искандарга нисбат бериш, у билан боғлаш орқали ўша воқеликнинг қадимийлиги, машҳурлигини таъкидлашга интилиш, фольклорда бўлганидек халқнинг ўз идеалларини буюк қаҳрамонларда тажассум топишини иташ тенденцияси устувор аҳамият касб этган. Аслида, «Ойнаи Искандария», яъни «Искандария ойнаси» бирикмаси даврлар ўтиши билан «Ойнаи Искандарий» тарзида янглиш истифода этилган бўлиши керак.

Бир қарашда Низомий, Хусрав ва Навоий ижодида бу образнинг иштироки бир хилдек кўринса ҳам, моҳиятан уларда жиддий айирмалар мавжуд. Хамсанависларнинг минора ва ойнага доир тасвирларидаги фарқлар уларнинг масалага ёндашуви туфайли келиб чиққан. Низомий сиёсий жиҳатига эътибор бергани учун кўпроқ минорадан кўзда тутилган мақсадга урғу берса, Хусрав ўз достони номини изоҳлаш ва Искандар ойнаси борасидаги фавқуллодда фикрларини таъкидлаш учун ойнанинг яратилиши тарихи ва «Ойнаи Искандарий» атамасини аниқлаштиришга эътибор қаратган. Навоий эса бошқа аксарият образлар сингари ойна образини ҳам илоҳий муҳаббат масаласи билан боғлаб талқин этгани боис кўпроқ минора кўзгусининг порлоқлиги, жаҳоннамолиги ҳамда тилсимлилигига диққат қилган. Аслида, даврлар ўтиши билан ойнага хос бўлган воқеа-ҳодисаларни акс эттириш, порлоқлик, тиниқлик ва тилсимлилик каби хусусиятлар билан инсондаги маънавий ҳодисалар орасидаги ўхшашликлар англашила бошланган. Ойнанинг зоҳирий хусусиятлари ва айнан тилсимли экани ҳақидаги тасаввурлар тасаввуф адабиётида унинг ориф қалби сифатида талқин этилишига олиб келган. Кўзгу ҳақидаги бу талқин кейинчалик Ойнаи Искандарийга ҳам татбиқ этила бошланган.

ХУЛОСА

Навоийнинг «Садди Искандарий» ва Низомийнинг «Искандарнома» дostonларини қиёсий ўрганиш орқали қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Навоийнинг Искандар ҳақидаги тасаввурлари мураккаб шаклланиш жараёнини босиб ўтган ва синкретик табиатга эга. Унинг бир жиҳати фольклор ва ёзма адабиёт билан, бир жиҳати дин ва тарих билан боғланади. Адибнинг бу борадаги қарашларини англаш учун унинг бутун ижодини кўздан кечириш ҳамда у фойдаланган манбалар билан танишиш зарур. Алишер Навоий Искандар ҳақидаги ўзига қадар мавжуд бўлган асосий илмий ва адабий манбалар билан танишган. Навоийнинг мазкур мавзуга оид қарашлари шаклланишида туркий, форсий ва арабий манбаларнинг муҳим таъсири мавжуд.

2. Низомий сингари Навоий ҳам ўз асарига тарихий ҳақиқатларга асосланган бадиий асар сифатида қараган, фақат улар таянган ҳақиқат кўпроқ Шарқ тарихнавислиги маҳсули эди. Навоий «Садди Искандарий»ни яратишда Табарий, Диноварий, Балъамий, Мискавайх, Байзовий, Банокатий, Муставфий, Мирхонд каби Шарқда эътироф этилган тарихчилар, Фирдавсий, Низомий, Дехлавий сингари адиблар асарларига, шунингдек, айрим диний манбаларга муурожаат этган.

3. Таҳлил жараёнида адабиётшуносликда Искандар образига оид мавжуд айрим талқинларни қайта кўриб чиқиш зарурияти пайдо бўлди. Искандарнинг насаби ва денгиз тубига тушишига доир талқинлар шулар жумласидан бўлиб, ҳозиргача Искандар образи *асранди фарзанд*, шунингдек, *денгиз тубига тушган қаҳрамон образи* сифатида талқин этиб келинмоқда. Аслида, Навоий Искандарни насаб борасида Файлакуснинг ҳақиқий фарзанди деб билган ва Искандарнинг Ажам шоҳларидан каёнийлар сулоласига мансублиги ҳақидаги қарашга қўшилмаган. Шунингдек, адиб «Садди Искандарий»да Искандарнинг денгиз тубига тушмаслигини махсус қайд этган.

4. Ҳар икки дoston дебочаси Шарқ дебочанавислик қонуниятларини тўла акс эттирган. Улардаги **тавҳид**, **муножот**, **тавсиф наът**, **меърож наът** каби боблар анъанавий бўлгани учун умумийликларга эга, бироқ Низомий ва Навоий ягона воқелик тасвирида индивидуал йўлдан борган. Қолган боблар мақсади ва мазмунига кўра жиддий фарқланади, тафовутларнинг юзага келиши муайян силсиланинг ўз тарихи билан ҳам боғлиқ.

5. «Садди Искандарий»нинг композицион хусусиятларини қиёсий аспектда ўрганиш адабиётшуносликдаги айрим қарашларга тузатишлар киритишни тақозо этади. Кузатишлар «Садди Искандарий»нинг дебочаси X боб, асосий қисми XVIII боб, хотимаси эса VI боб эканини кўрсатди. Бунда анъанавий тарзда муқаддима таркибига киритиб келинган Ажам шоҳларига бағишланган IV бобни асосий қисм таркиби сифатида ҳамда асосий қисмдаги яхлит мавзу бирлаштириб турувчи ҳар тўрт қисмни ягона боб деб қараш тавсия этилади. Асосий боблар **саргузашт**, **назарий масала**, **ҳикоят** ва **ҳикмат** тартибида тузилган бўлиб, уларни ягона ғоя ва мавзу бирлаштириб туради.

6. Навоий Низомий достони ва бошқа «Искандарнома»лардаги мавжуд сюжетни қайта ишлашда, асосан, *сюжетни ёлгондан тозалаш, яхлитлаш, таркиб ва тартибни ўзгартириш, типологик эпизодларни янгича талқин этиш, Искандарнинг диний мансублиги ва пайғамбарлиги масаласига ёндашув, миллий колорит тасвирига эътибор* каби принципларга таяниб иш кўради. Навоий кўпроқ Искандар образи ва у билан боғлиқ сюжетнинг моҳиятини ўзгартиришга эътибор қаратган. Низомий Искандар образини шох, файласуф ва пайғамбар, Навоий эса жаҳонгир, ҳаким ва валий сифатида талқин этади.

7. Хамсанавислик, хусусан, Низомий ва Навоий искандарномаларида юнон донишмандлари образи, фалсафий хираднома ва ҳикматларнинг пайдо бўлиши Шарқ адабиётидаги **адаб ва ҳикмат адабиёти** билан боғлиқ. Бу турдаги асарларнинг сарчашмаси эса юнон ва форс манбаларига бориб тақалади. Уларнинг юнон манбасини файласуфларнинг ҳикматли сўзлари ташкил этса, форсий асослари паҳлавий андарзномалар билан алоқадор.

8. Низомийнинг тасвир услубида эркин ёндашув устувор, у асосан масала моҳиятини ёртишига эътибор қаратади. Навоийнинг тафаккур тарзи ва тасвир услубига хос системали ёндашув ва детерминизм қонунияти дебоча боблари тартибидан тортиб, композиция ва сюжет қурилишига қадар аниқ намоён бўлади. Навоий бобларининг ҳажми Низомий бобларига қараганда батафсилроқ, бу бевосита унинг муайян масалани тизимли ва атрофлича тасвирлашга жиддий эътибор қаратиши билан изоҳланади. Низомий ва Навоий тасвир услубига муайян фикрни турлича мантикий далиллаш – поэтик вариация ҳодисаси ҳам хос.

9. Услуб нуқтаи назаридан «Шоҳнома» таркибидаги «Искандар достони»ни чинакам жангнома дейиш тўғри, чунки Низомийдан бошлаб искандарнома ёзиш анъанасига лирик ва дидактик оҳанг ҳам кириб келди. Хусравдан сўнг искандарномаларда жангномалик хусусияти сусайиб, маърифий-дидактик руҳ устунлик қила бошлади. Натижада Искандарнинг жангу жадаллари тафсилотлари ўрнини турли ибратли ҳикоят ва масаллар эгаллади. Аҳмадий ва Жомий искандарномалари бу йўналишнинг типик намунаси. Навоий ўз достонида юқоридаги икки йўналишни мўътадил ҳолга келтириб, учинчи йўналишга асос солди.

10. Навоий достонида намоён бўлган барча афзалликлар, аввало, шоир иқтидори билан боғлиқ бўлса-да, мукамалликнинг юзага келиши муайян тажриба натижаси ҳам эди. Навоий кўрсатган умумлаштиришнинг олий даражасига кўтарилиш учун *ўттиш даври* зарур эди. Низомий ва Навоий ўртасидаги бошқа хамсанависларнинг уринишлари ана шу босқичга тўғри келди. Навоий «Хамса»си эса ҳар жиҳатдан уларни синтезлаш, такомиллаштириш орқали оригиналлик намоён қилган чўкки сифатида яратилди.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.27.06.2017.Fil.21.01 AT TASHKENT STATE INSTITUTE OF ORIENTAL
STUDIES, UZBEKISTAN STATE WORLD LANGUAGES UNIVERSITY,
NATIONAL UNIVERSITY OF UZBEKISTAN**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE
AND LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVAI**

ISMOILOV ILYOS ABDUKAYUMOVICH

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EPOS «SADDI ISKANDARI»
BY ALISHER NAVAI**

**10.00.06 – Comparative literary criticism, contrastive linguistics
and translation studies**

**DISSERTATION ABSTRACT
for doctor of philosophy degree (PhD) on philological sciences**

Tashkent – 2019

The theme of the dissertation degree of Doctor of Philosophy (PhD) was registered at the Supreme Attestation Commission of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under № B2018.4PhD/Fil327.

The doctoral (PhD) dissertation was carried out at the Tashkent State university of uzbek language and literature named after Alisher Navai.

The abstract of the dissertation posted in three languages (uzbek, english, russian (resume)) on the website of scientific council at www.tashgiv.uz and on the website of «ZiyoNet» information educational portal (www.ziynet.uz).

Scientific advisor: **Sirojiddinov Shukhrat Samariddinovich**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Official opponents: **Kuranbekov Akhmadkul**
Doctor of Philological Sciences, Professor

Khasanov Saidbek Rustamovich
Doctor of Philological Sciences, Professor

Leading organization: **Institute of Uzbek language, literature and folklore of the Academy of Science of the Republic of Uzbekistan**

The defense of the dissertation will take place on «__» _____ 2019, at ____ at a meeting of the Scientific Council DSc.27.06.2017.Fil.21.01 at Tashkent State Institute of Oriental Studies, Uzbekistan State University of World Languages, and National University of Uzbekistan (address: 100047, Tashkent, Shakhrisabz street, 25. Phone number: (99871) 233-45-21; fax: (99871) 233-52-24; e-mail: sharq_ilmiy@mail.ru).

The doctoral dissertation could be reviewed at the Information Resource Centre of Tashkent State Institute of Oriental Studies (registration number № ____). (Address: 100047, Tashkent, Shakhrisabz Street, 25. Phone number: (99871) 233-45-21).

The abstract of the dissertation was distributed on «__» _____ 2019.

(Registry report number № ____ on «__» _____ 2019).

A.M.Mannonov

Chairman of the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

K.P.Sadikov

Scientific Secretary of the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

A.Kuranbekov

Chairman of the Scientific seminar at the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (the abstract of the (PhD) dissertation)

Topicality and necessity of the research theme. Study of the literary heritage of people of the world is important in discovering the spiritual world, the dreams and the peculiarities of thinking. Research on the international historical monuments and cultural heritage, the need for national self-consciousness, adds serious issues on the agenda of the field of philology. One of such tasks is to justify a worthy place of national literature in the development of world literature through deeper penetration into the essence of national literary heritage in today's globalization process, and to explore the heritage of writers who strongly influenced the literature of later periods. In this process, the role and significance of one of the folk artistic thoughts in raising the spiritual world of mankind is determined by its peculiar features.

The increase of a comparative approach to literary events at certain periods of the world literature studies is linked with the desire to explore the literary-aesthetic thinking and the content of relationships. Today, many educational institutions and research centers around the world are conducting research on interliterary and intercultural communication. In particular, modern literature is increasingly focused on intertextual research, since there is a need to approach culture and dialogue in the context of globalization so that the literary or artistic work can be recognized internationally. The main points that comparativism relies on in this process are the phenomena of literary traditions and the influence of artistic creation.

The study of Uzbek literature in the light of literary traditions common to different nations on the basis of «Khamasa» poems has made a lot of progress in the eighties-nineties of the last century, but some issues have not been resolved. Alisher Navai's works in a comparative aspect are the basis of the poet's creative work in the development of world literature. In particular, despite the study of Navai and literary relations¹, Nezami's «Iskandarnama» and Navai's «Saddi Iskandari» epos have not been studied in the comparative aspect. «We have set the most important and high-priority task for us such as to obtain national enhancement from national revival. Thus, it is important to study and propagate classical and contemporary literature of the world on a multilateral basis, it is important to analyze the relationships with important processes, to make necessary scientific and practical conclusions, to identify our future tasks»². «Iskandarnama» and «Saddi Iskandari» are of particular importance in this regard, because they represent a deeper integration of the philosophy of the East and the West, the regulations of literary interference, as well as the views of the philosophers of the 12th and 15th century and their literary-aesthetic discoveries.

This dissertation has contributed to the realization of the tasks set in the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan number PF-4797 from May 13, 2016 «On establishing Tashkent state university of Uzbek language and literature named after Alisher Navai», Presidential Decree number PQ-2789 from February 17,

---

¹ Натан Маллаев масаланинг ўрганилиш тарихини даврларга ажратиб батафсил ёртган. Қаранг: Асрлар эътирофи ва таъзими. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 52 – 55.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари» мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги // Халқ сўзи, 2018 йил 8 август.

2017 «On measures to further improve the organization of the work of the Academy of sciences, organizing scientific researches, administering and financing», Resolution of the Cabinet of Ministers number F-124 from February 16, 2018 «On organizing and conducting the international conference «Pressing issues of researching and promoting internationally Uzbek classical and modern literature», and other administrative-legal documents relating to the sphere.

Relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic. This research was carried out in accordance with the priorities of the development of science and technology in the Republic of Uzbekistan I. «The formation and implementation of the system of innovative ideas into the socio-economic, legal, economic, spiritual-educational development of the information society and the democratic state».

Problem development status. The epos «Saddi Iskanadari» has been researched mainly in three directions so far. In the first direction, the epos was specifically analyzed. These include the researched made by Y.E. Bertels, A. Kayumov, Kh. Turan, M. Hamidova, Y. Azimov, and N. Komilov³. Y.E. Bertels paid attention to the genetic history of the image of Iskandar, and studied iskandarnames mainly to find the traces proving them to be complexes of political wisdom, books reflecting the ideology of the time. A. Kayumov narrated on the observations in regard to the ideological-philosophical content of the books, characteristics of artistic features and heroes. Kh. Turan and M. Hamidova researched the text of the epos and wrote critical reviews. Y. Azimov focused more on analyzing the epos by Jomiy in his dissertation devoted to comparing the dastans «Khiradnamai Iskandari» and «Saddi Iskandari». N. Komilov researched theoretical aspects, sufistic essence of stories and aforisms in the attachment part of «Saddi Iskandari».

In the second group of researches, Navai's skill of a given subject was expressed on the basis of this poem or addressed to him in connection with some problem⁴. F. Boynazarov shared his views on Iskandar Zulkarneyn's evolution in Western and Eastern literature, while F. Sulaymanova analyzed the epos in the context of ancient and medieval cultural relations. A. Erkinov researched Navai's skills of describing a landscape, I. Salimov studied Navai's skillfulness in creating an image, D. Yusupova emphasized the poet's ability to combine content and rhythm. A. Hayitov during the study of the issue of creating a prosaic version of Navai's «Khamsa», A. Abdullaev, as part of the general comparison of Khamsas by Khusrav and Navai, researched the

---

³ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – С. 283-368.; Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1975; Ҳамидова М. «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1994; Азимов Ю. Абдурахмон Жомий «Хирадномайи Искандарий» достонининг қиёсий-типология таҳлили. Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1996; Tören H. Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin-Dizin). Doktora Tezi. – İstanbul: 1990; Н. Комилов. Хизир чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005.

⁴ Бойназаров Ф. Искандар Зулқарнайн. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1990; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б. 98-161; Эркинов А. Навоий – пейзаж устаси. – Тошкент: Фан, 1988; Салимов И. Алишер Навоийнинг бадиий образ яратиш маҳорати («Садди Искандарий» мисолида). Филол. фан. номз... дисс. – Самарқанд, 1994; Ҳайитов А. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2000; Абдуллаев О. Амир Хусрав Дехлавий ва Амир Алишер Навоий (анъана, янгилик ва маҳорат масалалари): Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Хужанд, 2011; Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмининг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2011.

work in connection with the observations of the Turkic link and sources of iskandarnames by I. Avji⁵, as for U. Jurakulov, he researched «Saddi Iskandari» by implementing chronotope poetics to «Khamsa».

The third group of researches devoted to the general interpretation of the works by Navai, expressed the ideas related to «Saddi Iskandari» based on their purposes⁶.

In the Uzbek literary criticism, the researches conducted in regard to Nezami's books are not sufficient if the scope and scale of the poet's inheritance is concerned. Although studying Navai's heritage plays an important role in literary influences and traditions, a serious study of the heritage of Nezami will remain relevant. The question of comparative analysis of Nezami and Navai's «Khamsa»s has been studied so far⁷, but this is not the case as regards to «Saddi Iskandari». The Nezami's «Iskandarnama» has not been researched in Uzbek literary criticism so far. However, in few studies related to literary communications, one can observe only general viewpoints⁸. Perhaps due to the research done abroad in the middle of the previous

---

⁵ Avcı İ. Türk Edebiyatında İskendernâmeler ve Ahmed-i Rıdvân'ın İskendernâme'si. Doktora Tezi. – Balıkesir, 2013; ўша муаллиф: Alexander the Great in Azerbaijani Turkish Literature // Remarks on Turkish Studies. – Warsaw: 2015; ўша муаллиф: Divan Şiirinde İskender-i Zülkarneyn // The Journal of International Social Research, 29, Vol. VII, Issue: 29; ўша муаллиф: Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde İskender-i Zülkarneyn // Türik Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. – 2013, – № 2; ўша муаллиф: İskendernâmelerde ölümsüzlüğe yolculuk: İskender-i Zülkarneyn ve Hızır // Türkoloji sempozyumu bildirileri. – Adana, 2012.

⁶ Шарафуддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948; Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. – Тошкент: Фан, 1963; Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1968; Жалолов Т. «Хамса» талқинлари. – Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968; Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976; Яна ўша: Навоий ижодиётининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980; Исоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002; Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1995; Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV – XX аср манбалари. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2008; Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг «Хамса» дostonларида рамз ва тимсоллар. – Тошкент: Фан ва технология, 2015; Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. – Тошкент, 2015; Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижоди жаҳон адабиёти контекстида // Алишер Навоий ижодий мероси ва унинг жаҳоншумул аҳамияти. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 5–7; Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Тошкент: Tamaddun, 2016.

⁷ Муҳиддинов М. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида инсон концепсияси. Филол. фан. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 1995; Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. – Тошкент: Фан, 1971; Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи. – Тошкент: Фан, 1970; Нарзуллаева С. Тема «Лейли и Меджнун» в истории литературы народов Советского Востока. – Тошкент: Фан, 1988; Ҳасанов Б. Навоийнинг етти тухфаси. – Тошкент: Ғафур Ғуллом номидаги нашрёт-матбаа бирлашмаси, 1991; Муртазоев Б. «Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» ва Хусрав Дехлавий «Ҳашт беҳишт» дostonларининг қиёсий таҳлили». Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 1991.

⁸ Ганжавий Низомий. Иқболнома / Форсийдан Ж. Субҳон таржимаси. – Тошкент: ART FLEX, 2009; Ганжавий Низомий. Хамса / Форсийдан О.Бўриев таржимаси. – Тошкент: Istiqlol nuri, 2016; Ganjaviy Nizomiy. Sharafnoma / Forsiydan Jamol Kamol tarjiması. – Toshkent: Zamin nashr, 2018.; Шодиев Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. – Ленинобод: 1967; Яна ўша: Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. – Тошкент: Фан, 1990; ўша муаллиф: Алишер Навоий ва форс-тожик адаблари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989.; Зоҳидов В. Дунё адабиётининг нуруний сиймоси. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948; Бертельс Е.Э. Низами. – Москва: Наука, 1956; Маллаев Н. Низомий Ганжавий. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашрети, 2015; Шарипов М. Навоий ва адабий алоқалар. – Тошкент: Фан, 1968; Сулаймонова Ф. Ақл ва тафаккур кучи. – Тошкент: Фан, 1991; Эркинов С., Ғанихонов М. Низомий Ганжавий. – Тошкент: Фан, 1992; Ганжалик даҳо // Низомий номидаги ТДПУда ўтказилган илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2002; Низомий ва ўзбек адабиёти // Низомий номидаги ТДПУда ўтказилган илмий анжуман материаллари: ўзбекча ва форсча матнда. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007; Қаюмов А. Асарлар. VIII жилд. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2009; Имомназаров М. Мумтоз форс шеърляти. – Тошкент, 2013; Ҳомидий Ҳ. Кўхна Шарқ дарғалари. – Тошкент: Шарқ, 1999; Ёркин Муҳаммад Ҳалим. Низомий Ганжавийнинг туркий девони // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2012 йил 22 июн.

century, there was no need to do so⁹, but the time has come to re-address these issues and conduct a complex comparative research. Since there was a reason why Russian twentieth-century orientology vain focus on Navai and the study of his work in a comparative historical aspect¹⁰.

Relevance of the dissertation research with the plans of the scientific-research works of the higher educational. The dissertation has been written within the scope of the prospective plan III of the department of «History of Uzbek literature and folklore». Priority scientific direction «Actual problems of researching the history of Uzbek literature and folklore» and publishing a multi-volumed manuscript (7 volumes) «History of Uzbek literature» OT-F1-030 (2017-2020 y.y.), «Writing scientific interpretation and commentary in English and Uzbek on ghazels from Alisher Navai's Devan «Gharoib us-sighar» P3-20170930393 (2018-2020 y.y.).

The aim of the research work is to identify originality and unique poetic features of Navai's creativity by comparing poems «Saddi Iskandari» and «Iskandarname», provide scientifically-theoretical justification of the role and significance of his literary works in the development of world literature.

The tasks of the research work:

to study the sources Navai relied on while writing the epos «Saddi Iskandari» and identify the formation of the author's imagination, interpretation as regards to the image of Iskandar, and the poet's position in the process of turning historical reality into literary reality;

to identify Navai's and Nezami's artistic description principles, their similarities and distinctive features in the novices, as well as the factors that led to them;

to evaluate the composition and chronology in the plot, review Navai's novelty and artistic skills;

to describe the authors' artistic-aesthetic, philosophical-ethical views through comparative analysis of main heroes;

to prove that Navai brought the traditions of writing epos about Iskandar to a new stage.

The object of the research work is represented by Alisher Navai's 20-volume collection of «Saddi Iskandari» epos and the Dushanbe edition of the «Iskandarname» by Nezami published in 2012. Where necessary, the scientific and critical reviews of «Saddi Iskandari» written by X.Turan and M.Hamidova and scientific-critical review of «Iskandarname» by B. Zanzhoni were addressed.

The subject of the research work is the analysis of similar and different aspects in the «Saddi Iskandari» and «Iskandarname».

Methods of the research. Comparative-historical, cultural-historical, descriptive, systematic approach, structural-functional analysis methods were used in the dissertation.

---

⁹ Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. Избранные труды. Том 4. – Москва: Наука, 1965; Кастюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – Москва: Наука, 1972; Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. – Москва: Наука, 1980; Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока. – Москва: Наука, 1985.

¹⁰ Халлиева Г. XX аср рус шарқшунослигида ўзбек мумтоз адабиёти тадқиқи. Филол. фанлари д-ри.... дисс.... автореф. – Тошкент, 2016. – Б. 14, 16.

Scientific novelty of the research work:

sources based on «Saddi Iskandari» and the information, motives and ideas that moved to Iskandarnames were identified, and the peculiarities of the views and interpretations of Navai and Nezami on Iskandar's image were revealed;

the misinterpretation of Iskandar's image in Navai's works has been disproved by the fact that the poet actually wrote about the Iskandar in «Saddi Iskandari» that he did not go to the sea, and described Iskandar as the true son of the Faylakus;

it was pointed out that Navai advanced the existing tradition by enriching the image of the Iskandar, improving the composition of «Iskandarname»s and updating the plot;

as a result of a comparative study of the image of Greek Wiseman and the image of Iskandar's mirror, the artistic skill, philosophical-ethical, socio-political views and creative personality of both poets were identified;

scientific grounds were provided to prove that «Saddi Iskandari» occupies an important place among the stories about Iskandar written in the East, and that Navai brought the traditions of writing dastans about Iskandar to a new level plays an important role in the East's story of the East, and that Navai's tradition of writing poems about Iskandar is on a new level.

Practical results of the research work:

it was grounded that the conclusions resulted from comparative analysis of the sources of «Saddi Iskandari», its features that Navai can rely on, changes and new approaches that the poet introduced to the established traditions, the place that the epos occupies in the development of Iskandarname writing and its artistic features provides new information concerning scientific-theoretical information to literary criticism, change some misinterpretations in literary criticism, and can help to upgrade textbooks and manuals written on History of Uzbek literature;

the results of the research were reflected in the entry «Saddi Iskandari» in the «Alisher Navai: encyclopedic dictionary», as well as in the chapter called «Poetics of «Khamsa» dastans» of the monography called «Drops of Literary ocean» published within the scope of the project «Researching the role and significance of literary-pedagogical views of Alisher Navai in forming young people's social views» number A-1-98.

Authenticity of the research results can be explained with the latest scientific achievements in literature studies and the fact that the researcher used reliable sources; and that conclusions were drawn out using comparative-functional, cultural-historical, descriptive, systematic approach, structural-functional analysis methods; practical implementation of scientific novelty and conclusions.

Scientific and practical value of the research results. The scientific significance of the research results is determined by the fact that the conclusions made as a result of the research served as scientific-theoretical basis for the correct interpretation of «Saddi Iskandari» and «Iskandarname», as well as determining laws of a phenomenon of artistic personality, to be more precise, of that in khamsa-writing which is the tradition widely-spread in the East.

Practical results of the research can be seen in the fact that they will help in a deeper understanding of Alisher Navai's «Khamsa» and khamsa-writing, shedding

light on educational-aesthetic ideology of great poets, and writing textbooks, handbooks on the history of literature and theory of literature.

Implementation of the research results. On the basis of the conclusions made by comparing «Saddi Iskandari» and «Iskandarnama» the followings have been achieved:

conclusions related to the language, style, lexical range of the dastan «Saddi Iskandari» as well as the new information taken from the text of its critical review published in Turkey in 1990 were used in the fundamental project number F-1-135 named as «Scientific-stylistic research of the concordance in Alisher Navai's works» (the information letter number 89-03-4274 from December 21, 2018 from the Ministry of Higher and secondary specialized education of the Republic of Uzbekistan). As a result, the validity relating the results of the analysis of the concordance in dastan from scientific-stylistic point of view, and scientific observations have grown;

ideas concerning the language, philosophic-moral, socio-political content of «Saddi Iskandari» were used in the preparation of a number of TV-shows scenarios (Information letter from National Tele-radio company of Uzbekistan number 02-13-2191 from December 7, 2018). As a result, the quality of the show improved, understanding of Uzbek literary language in «Khamsa», as well as understanding khamsa-writing and the role of Navai in this tradition has increased;

viewpoints regarding Alisher Navai's artistic laboratory, the role of ancient sources used as the basis for the dastan in understanding Navai's heritage, as well as the conclusions related to peculiarities of the works by other Central Asian poets who wrote dastans of the same genre were used in fundamental project number F1-FA-0-55746 named «Researching literary handwritten monuments of the peoples in Central Asia, compiling the archive of Uzbek poets and writers, and preparing scientific classification of the archive for publishing» (information letter number 3/1255-134 from January 21, 2019 from the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan). As a result, the scope of observations has expanded, and materials used in the project were enriched with new scientific sources and ideas;

the results of the research concerning the process of the formation of Navai's world outlook, artistic personality in the approach to the tradition, the role of Navai's personality in this process were implemented in the practical project number ITD-A-1-118 «Preparing and publishing the textbook on describing and interpreting the image of Navai» (the information letter number 89-03-4274 from December 10, 2018 from the Ministry of Higher and secondary specialized education of the Republic of Uzbekistan). As a result, grounded conclusions were made regarding the identification of the genesis of the descriptions of Navai's image in the literature written after his life and their main features;

Approbation of the research results. The results of the research have been approbated during 5 international and 9 national conferences.

Publication of the research results. Totally 27 scientific works were published on the topic of the dissertation 1 one of which is an article. 1 article was published in the international journal recommended for publishing the main results of scientific

researches by the Supreme Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, 7 articles were published in national journals.

The outline of the thesis. The dissertation consists of the introduction, three chapters, conclusion, the list of the used literature, and attachments. The total volume is 162 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

Introduction part provides grounds for the actuality and urgency of the research theme; the aim, tasks, object and subject of the research have been described; scientific-applied significance of the research results have been explained; the information has been given on the implementation of the research results, their announcement, and the structure of the dissertation.

The initial chapter of the dissertation is called «**Sources of «Saddi Iskandari»**». It consists of two paragraphs. The first paragraph is called «*Comparative analysis of historical-literary sources*». This paragraph researches the sources that Alisher Navai mentioned in his works, the sources that his contemporaries often addressed, on the basis of the sources that mentioned information concerning Navai, the process of the formation of the representation and interpretation of the image of Iskandar, as well as the position of the author in this process. Identifying the sources that Navai used while writing «Saddi Iskandari» and the way he used them is directly connected to comparative-historical aspect because the answers to such important problems as to what extent Navai relied on the works of his predecessors in khamsa-writing and which sources he focused more on presents a particular significance.

Navai wrote the following in «Tarikhi muluki Ajam»: «*faqir «Saddi Iskandariy»da ul ikki buzurgvor (Nezami and Dekhlavi – I.I.) qavlini soyir maurrihlar aqvoliga tarjih qilib, nazm adosig ‘a qaror beribmen*»¹¹. With these words the poet hints at being inspired by the books «Iskandarnama» (Nezami) and «Iskandar’s Mirror» (Khusrav), and relying on a number of historical books. Even in the dastan (in chapter XI) he points out that his main purpose was to become aware of the treasury of the science of history. Although it is «totally unreasonable to consider it to be the autobiography or the chronicle of the campaigns of the famous commander,»¹² the above mentioned words of Navai mean that «Saddi Iskandari» does have historical base and one should not consider it to be a complete fiction. According to his «kulliy maqsad» – main purpose, Navai followed traditions of writing memoirs, at the beginning of the main part he narrated on the history of peshdodids, kayanids, ashkonids, and sasanids because the history of Iskandar was directly connected to the history of those dynasties. This approach was not used by his salafs (predecessors in khamsa-writing). As regards the history of Ajam shakhs, Navai mainly relied on «Nizam ut-tavarikh»¹³ by Qazi Bayzavi, sometimes on «Tarikhi guzida»¹⁴ and «Tarikhi Banakati»¹⁵.

¹¹ Навоий Алишер. Тарихи мулуки Ажам. МАТ. 20 томлик. 16 том. – Тошкент: Фан, 2000. – Б. 217.

¹² Қаюмов А. Садди Искандарий. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 10.

¹³ بیضاوی عبدالله بن عمر. نظام التواریخ. – تهران: بنیاد، ۱۳۸۲. – ص. ۱۴۰.

¹⁴ مستوفی حمدالله. تاریخ گزیده. – تهران: امیر کبیر، ۱۳۳۹. – ص. ۶۴۲.

¹⁵ بناکتی. تاریخ بناکتی. – تهران: داورپناه، ۱۳۴۸. – ص. ۵۹۳.

The information Navai gave concerning kayanids fully corresponds to that mentioned in Bayzavi's history¹⁶. However, some of the comments regarding shakhs is not found in «Nizam ut-tavarikh». For example, when relating on Kaykubad, Navai mentioned that during his reign there was a hero named Rostam. This fact is not given in «Nizam ut-tavarikh». But one can find the story of Kaykubad in «Tarikhi guzida» and «Tarikhi Banakati»¹⁷. When Navai told that he compared the information provided in «Nizam ut-tavarikh» with other historical sources and, when necessary, made changes, he meant the cases similar to the above mentioned. An important characteristic of this dynasty is that Navai only tells that Iskandar the Great conquered the world during their reign. He does not mean that he was from the kayanids dynasty. In «Tarikhi guzida», there is no information about Humay, Iskandar's story is given as the story of the ninth shakh of kayanids. As for «Tarikhi Banakati», it calls Iskandar as the third shakh of kayanids. In the first paragraph we tried to analyze the roots of the plot, composition, images, motif and details described in «Saddi Iskandari» comparatively and to identify the sources that were used as the base for the book.

Comparison of the text of «Saddi Iskandari» and sources it was based on confirmed some of the existing interpretations in literature and the need to revise and update the data. In particular, Alisher Navai has been told to have described Iskandar as an adopted son. However, research shows that the image of Iskandar was portrayed as the real prince, the son of Faylakus. It is also reported that until today, the researches on the «Saddi Iskandari» say that Iskandar falls to the bottom of the sea. However, as a result of our careful reading the text of the epos, comparative study of Navai's artistic concept and literary purpose, we found out that Navai's Iskandar did not fall into the sea. The new interpretation and data are proven by analyzes and their scientific significance.

In the second paragraph named «*Correspondence of the forewords in «Saddi Iskandari» and «Iskandarnama» to the general content of the book»* we analyzed artistic approach of Navai and Nezami to foreword writing, similarities and differences between them, factors that influenced them. Navai was guided by the principle of coordination between the composition and essence of the poem in all the dastans from «Khamsa». This principle was followed in the foreword of «Saddi Iskandari», in particular, in the words of Navai about the reigning and begging right in the first beyt(line), or the feeling of the spirit of war in the mood of the foreword. This principle is particularly apparent in the structure of the chapters, their titles in «Saddi Iskandari». One cannot feel the same harmony between the foreword and the main content of Nezami's «Iskandarnama», as that in Navai's. The forewords were aimed at expressing the brief and essential content in which there was no rhythm, prosodics, or imagination, while Navai tries hard to harmonize the title with the content of the same chapter and the main theme of the whole work.

The fact that Navai's method of description used in the foreword has a system character and his cosmogonic way of thinking is totally based on science while

---

¹⁶ نظام التواريخ، - ص. ۳۹.

¹⁷ تاریخ بناکاتی، - ص. ۶۲.

Nezami did not rely systematically on the description of the cosmogonic system and unity as regards tavhid (uniqueness); he mainly relied on epistemological views and focused on pointing out Allah's uniqueness. Sequencing in Nezami's introduction that united the chapters reached the level of continuity in Navai's foreword as well as his way of thinking and systematic approach to the description in his foreword was proved to be realized in the order of the chapters in introduction and the method of description. The first sentence in the epos by Navai one can understand the hint at the principle artistic purpose of the book. It is his skillful ability that brought the existing tradition to the top. For all of this we tried to provide grounds by comparing introductions of six iskandarnames.

The second chapter called **«Conventionalism in composition and plot as well as the principles of creative approach used to them»** also consists of two paragraphs. The first paragraph is called *«Peculiarities of the composition of «Saddi Iskandari»*. In this paragraph we analyzed Navai's principles of developing composition, synthesis of experience in this sphere, and the factors that brought them about. Proper understanding of the composition of «Saddi Iskandari» is crucial for proper interpretation of the artistic aim and the essence of the book. When analyzing the composition of the epos, we first of all identified its role in the composition of «Khamsa». Even though khamsa-writing came to life as an artistic phenomenon in the late 12th century, it was a developed system – type of artistic composition. However, it contained certain elements and was called «Panj Ganj» (Five treasures). Navai also consciously noted that his «Khamsa» is a wholesome artistic system consisting of five parts.

«Saddi Iskandari» has a synthesis of the main compositional elements of dastans in «Khamsa». Navai generalized not only his own experience related to the construction of a literary book. The idea of the composition of «Saddi Iskandari» covers three qualities in its content:

1. The composition of the Introduction (chapters I – X).
2. The composition of the Main Part (chapters XI – XXVIII).
3. The composition of the Ending part (chapters XXIX – XXXIV).

If this construction is taken into account during the analysis, the real content becomes visible. The composition of the main part has presented the most controversy so far. There are two views as regards the composition of «Saddi Iskandari» in literary criticism. The first group of scientists consider that the composition of the main part is made of theoretical part, narrative, educational part, adventure¹⁸; and the second group scientists think that chapters are in the order which starts with adventure, then is followed by theoretical part, narrative, and educational part¹⁹. Analysis results prove the second view to have enough grounds and we tried to demonstrate its scientific significance. It is also recommended that the four chapters

---

¹⁸ Шарафуддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – Б. 174 – 175; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том 4. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – С. 349 – 382; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – Б. 503; Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 154.

¹⁹ Қаюмов А. Асарлар. Т. I, К.2. Навоий «Хамса»си. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2008. – Б. 252; Ҳайитов А. Алишер Навоий «Хамса»сини насрийлаштириш: анъана, табдил ва талқин. Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2000. – Б. 128; Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти. – Тошкент: Tamaddun, 2016. – Б. 169.

of the Ajami kings, which is traditionally included in the introduction, are looked upon as a single chapter in each of the four sections that combine the main parts and the main subject. Thus the number of chapters also changes correspondingly. The factors that created the perfect composition of «Saddi Iskandari» were determined mainly to be the creative purpose of the author, tradition and literary influence, the aspiration to original composition, and the desire to associate historical reality with his time.

The second paragraph of the chapter titled «*Traditional Plot and Artistic Individuality*» addresses Navai's plot as well as the principles of renewal of the Nezami's plot and the literary purpose of their implementation. While creating a chronic plot in Navai's «Saddi Iskandari» he applied a specific approach to the subject. A.N. Veselovski tells about plot's poetics, «The task of historical poetry is to show the role and the boundaries of traditions in my imagination, in my personal creation process»²⁰. This aspect requires more attention in the works created within the framework of the tradition, because the identity of the author is seen within this boundaries.

The features of an epic masterpiece of the work, first of all, is reflected in its plot. Nezami's «Khamsa» established a very long tradition after itself, but it was not a sudden event. As Ghazol Dabiri points out, «Khamsa» is not only the original complex which established grounds for Attar's allegorical adventure poems, but also a historical masterpiece and a successor to «Shahname»²¹. Z.Safo writes in this regard: Nezami wrote «Iskandarname» following the example of Firdavsi²², so «Iskandarname» was not entirely new, but an imitative work ... and it gained the prestige of Nezami's other works – masnaviys and served as the inspiration for other books named «Iskandarname» or similar to it²³. The analysis showed that in the processing the plot of the existing works of Navai, Nezami and other stories related to the Iskandar, the principles that authors followed were a mere false clearing of the plot, rounding it up, changing the structure and order, new interpretation of typological episodes, a specific approach to Iskandar's religious affiliation and prophethood, and focus on the national colouring. As for Navai, he paid a particular attention to the change of the essence of the story as regards the image of the Iskandar and the plot associated with it, which to making the plot of his epos distinguished by describing the Iskandar as a fair king, a philosopher, and the saint. Moreover, in contrast to Nezami, in this chapter, by creating the plot, Navai provided enough justification to prove that following constituency, determinism, and artistic logics is peculiar to the style of description.

The third chapter of the research is called «**Comparative analysis of the leading heroes of «Iskandarname»s**». In its first paragraph called «*The image of the Iskandar and a Greek scholars*», we narrated on conventional heroes, in particular, the artistic images of Greek scholars encountered in stories about the Iskandar. S. Bassnet when asked what comparative literature was said: comparative literary

---

²⁰ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Москва: Высшая школа, 1989. – С. 300.

²¹ Ghazzal D. The Origins and Development of Persian Epics. PhD. Diss. – Los Angeles: 2007. – P. 166.

²² صفا ذبیح الله. حماسه سرایی در ایران. – تهران: پیروز، ۱۳۳۳. – ص. ۳۵۰.

²³ حماسه سرایی در ایران، – ص. ۳۵۲.

criticism covers researching texts reflecting relationships between cultures, interdisciplinary characteristics, and spheres found in literatures of certain time and places²⁴. The books about Greek scholars and the Iskandar usually contain texts where literary and cultural influence is emphasized. The image of Greek scholars who were not contemporaries of the Iskandar but shown as they were in the book should be perceived as a form of anachronism.

The images of healers or Greek scholars are among traditional images of iskandarnames created in the east. They are mainly Pythagorus (570 – 496 BC), Socrates (468 – 399 BC), Hippocrates (460 – 370 BC), Plato (427 – 347 BC), Nicomachus (Aristotle's father, healer at the palace of Macedonian king Amyntas), Aristotle (384 – 322 BC), Apollonius (born in the 1st century in Tyana), Vettius (120 – 175 AD), Porphyry (232 – 301/305 AD), Hermes²⁵, Askalibus²⁶, Archimedes, and others. Among them Aristotle, Plato, and Socrates were the most common in «Iskandarname»s which could be explained in different ways:

1. These scholars were famous both in the East and in the West.

2. They lived during the classical period of Greek philosophy (middle of the 5th century – end of the 6th century) – the time which chronological corresponded to the period of life of the Iskandar.

3. Philosophers of this period (Socrates, Plato, Aristotle) in contrast to philosophers of antique time with being more concerned about the roles of the God and ideas than about the substantiality of the reality. Their views corresponded to the way of thinking of khamsa-writers based on Islam.

These names got orientalized. Some of the characteristics given to them also contain some oriental coloring based on oriental way of thinking and even can sometimes be the product of this way of thinking. In texts like this, these names functioned as symbolic images. They had the same character in Turkic iskandarnames written before and after Navai²⁷. However they may not always seem to correspond to eastern mentality; they may have preserved their belonging to first historical roots. Since as a result of «islamification of Greek philosophy and harmonizing it with local mystic views»²⁸ new ideas, expressions, motifs, and images have come into oriental, in particular, Uzbek classical literature. Researches demonstrated that some ideas, myths expressed in khamsa-writings in behalf of the Greek scholars are really connected with Greek sources.

---

²⁴ Bassnet S. *Comparative Literature: A Critical Introduction*. – Oxford & Cambridge: Blackwell, 1995. – P. 1.

²⁵ Hermes – (Ερμής, Mercurius) қадимги греклар Зевс ва Маяларнинг ўғли, худолар хабарчиси, шунингдек, саноат ва турли кашфиётлар раҳнамоси деб қараган. Рим Меркурийси юнон Ҳермесига мувофиқ келади. (Қорш М. Краткий словарь мифологии и древностей. – Санкт-Петербург: издание А. С. Суворина, 1894.) Бундай қараш шарқдаги манбаларда ҳам сақланиб қолган, масалан, XI асрнинг машҳур файласуфи Мубашшир ибн Фотикнинг қайд этишича, Ҳермес Идрис а.с. бўлиб, юнончада «Эрмес» ёки «Ҳермес» деб юритилади. «Эрмес» сўзи «Аторид» маъносини англатиб, юнончада «Тармес» (Trismagistos) деб ҳам номланади. Арабчада Идрис, ибронийчада эса «Ҳаноҳ» номи билан қўлланади. (Diogen L. *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri / Çeviren: Candan Şentuna*. – İstanbul: Şubat, 2013. – S. 38.)

²⁶ Aesculapius (Ασκληπιός) – қадимги грек мифологиясига кўра, табиблик худоси (бог врачевания). (Қорш М. Краткий словарь мифологии и древностей. – Санкт-Петербург: издание А.С. Суворина, 1894.)

²⁷ Avcı İ. *Tezahürü'l-Felasife: Anadolu Sahası İskendernamelerine göre Aristo, Eflatun, Sokrat, Bukrat // Uluslararası türk dili ve edebiyeti öğrenci kongresi*. – Tudok: 2012. – S. 175 – 188.

²⁸ Сирожидинов Ш. *Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари*. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 3.

In the history of khamsa-writing, in particular, in the story of the Iskandar, the appearance of Greek philosophers, philosophical teaching, and wisdom is directly related to books in the Oriental literature. The works of this kind go back to Greek and Persian sources. Their Greek source contained aphorisms of philosophers and were called «Savon al-hikma» or «Mukhtar ul-hikam» in the East. Their Persian roots are related to oracles written in ancient Persian language. Under the law of idealism, ancient Greek philosophers have become legendary, and the different peoples, including those of Islamic beliefs started to refer to them. As a result, they came to khamsas as symbols of muslim identity. In other words, the opinions of Greek philosophers had obtained islamic characteristics long before Navai and Nezami.

The second paragraph is called «*The image Iskandar and «Iskandar's mirror»*». Our observations prove that the period between emerging of the image of «Iskandar's mirror» and its transformation into the property of literature covered quite a long time-frame. The fact that it has wide range of meaning proves this. One of them is explained with historical truth, the other with peculiarities of literary texts. Historical truth is that there actually was a real mirror with a relatively large abilities (the mirror in Alexandria beacon). The idealization of this historical fact served as the basis for its spiritual character, and later used as an image, motif and detail, representing various symbolic meanings in artifacts. Alisher Navai, in contrast to Nezami and Khusrav, gives information about two mirrors that were linked to Iskandar. One of them is a luminous mirror made in China and the other a huge mirror mounted on the tower of Alexandria. The traces of the «Iskandar's mirror» in fiction have originally been expressed in folklore and later in literary books. The role of Nezami in this process is that he has upheld the «mirror» as an important motif of the plot and made it a component of the stories about the Iskandar. Later, the usage of this motif was observed in Persian and Turkic stories about the Iskandar. For example, Alisher Navai often appealed to him in the Turkic and Persian lyrical poems, and he was promoted to the level of the image in the books of the poet.

In eastern iskandarnames, there is a tendency to relate an important historic or mysterious event with the name of the Iskandar; thus, to emphasize antiquity and fame of this event⁶ just as in folk stories, people prefer to express their ideals through great heroes. In fact, the combination of «Oynai Iskandaria», ie the «the mirror of Alexandria», must have been misinterpreted as «the mirror of the Iskandar».

At first glance, the emergence of this image in the works of Nezami, Khusrav and Navai seems to be a homogenous, but in essence, there are serious distinguishing features. The differences between the tower described in khamsas and the mirror are due to their approach to the issue. Nezami emphasized the importance of the tower in order to demonstrate its political function. Mean while Khusrav focused on explaining the name of his epos and emphasize his extraordinary ideas by clarifying the history of the creation of the mirror and the term «Oynai Iskandaria». Navai placed more emphasis on the brightness of the tower mirror, its grandeur and splendor. Just as most of other images, he connected the image of the mirror with the issue of divine love. Therefore, he focused on such qualities of the mirror as brightness, clarity and purity, its mysticism and ability to transmit events and people in distance. With the course of time, people started to relate its abilities to reflect the

phenomenon, brightness, purity, and mysteriousness with spiritual phenomenon of humans. The ideas about these visible exterior features of the mirror and the fact that it had a mystic power led to its being interpreted in sufism literature as the heart of an orif person (who beheld or cognized the God). Later this interpretation of the mirror was also used as regards the Mirror of the Iskandar.

CONCLUSION

The following conclusions have been made as a result of a comparative study of Navai's «Saddi Iskandari» and Nezami's «Iskandarnama» eposes:

1. The idea of Navai about Iskandar has undergone complicated formation and has a syncretic nature. One aspect of it is related to folklore and written literature, the other aspect is related to religion and history. To understand the views of the author on this subject, it is necessary to examine all his creations and get acquainted with his sources. Alisher Navai got acquainted with the main scientific and literary sources that had been written before him about Iskandar. The Turkish, Persian and Arabic sources have a significant influence on Navai's views on the subject.

2. Like Nezami, Navai regarded his work as a work of art based on historical facts, but the fact that they were based on was the result of oriental history writing. In creating the «Saddi Iskandari» Navai addressed such writers as Tabari, Dinovari, Bal'ami, Miskavaykh, Bayzawi, Banakati, Mustafi, Mirkhand, oriental writer such as Firdavsi, Nezami, Dekhlavi and some religious sources.

3. While analyzing, there was a need to reconsider some of the interpretations related to the Iskandar in the literary criticism. The interpretation of Iskandar's descendants and descent into the sea is still being interpreted as an image of Iskandar and the image of a hero who fell to the bottom of the sea. In fact, Navai regarded the Iskandar as a genuine child of the Faylaks, and did not agree with the idea that he had belonged to Kayani's dynasty. In addition, the writer pointed out in «Saddi Iskandari» that the Iskandar did not go into the sea.

4. Introduction of both poems refer to the Eastern introduction writing traditions. There are many similarities in these chapters, such as tawhid, munajat, descriptive na't, me'raj na't, but Nezami and Navai went along their individual ways. The remaining chapters are distinguished according to their purpose and content, and the occurrence of differences also depends on the fact that each story is based on its own history.

5. Comparative study of the compositional properties of «Saddi Iskandari» requires the introduction of some changes to some views in the literary criticisms. Observations show that the introduction of the «Saddi Iskandari» is in chapter 10, the main part starts in chapter 18, and the conclusion from chapter 6. It is recommended to consider that section 4 of the novel devoted to kings of Ajam which was traditionally included into the introduction, to be a part of the main part; in addition, to consider all four chapters united in one and the same topic as a single chapter. The chapters of the main part are based on adventure, theoretica issuesl, narration, and wisdom, combining them with a single idea and theme.

6. While restructuring Nezami's poem and other «Iskandarname»s, Navai it is based on principles such as deception, rounding, modification of content and order, interpretation of typological episodes, approach to Iskandar the question of religious affiliation and prophethood, attention to the image of national color . Navai paid attention to the change of Iskandar's image and the essence of the plot. The description of Nezami Iskandar is interpreted as a king, a philosopher and a prophet, and Navai as a king, a hakim and a holy.

7. Khamsa-writing, in particular, in the Nezami and Navai manuscripts, the appearance of Greek philosophers, philosophical exploits and wisdom is associated with literature in literature in Eastern literature. The works of this kind go down to Greek and Persian sources. If their Greek source is the wise words of philosophers, the Persian basics are related to the pagan templates.

8. Free approach prevail in the descriptive style of Nezami, he only emphasizes the essence of the problem. Navai's systematic approach to the thinking and image style, as well as the principle of determinism, ranges from the order of the chapters to the composition and plot construction. The size of the Navai chapters is more detailed than the Nezami's chapters, which is explained by the fact that it focuses specifically on systematic and comprehensive description of a specific issue. The notion of Nezami and Navai is a logical proof of the different point of view – the phenomenon of poetic variation.

9. From stylistic point of view, calling «Dastan of Iskandar» from «Shahname» as a war ballad because with Nezami's «Khamsa», lyrical and didactical tones entered the tradition of describing the life of the Iskandar in khamsa-writing. After Khusrav, the features of war ballads in iskandarnames weakened and educational-didactic spirit started to prevail. As a result, the educational and hortatory stories replaced the stories about the Iskandar's battles. Iskandarnames by Akhmedi and Jami are typical examples of them. Navai in his dastan moderated the above two genres and established a third one.

10. All the advantages of Navai's epic, first of all, are connected with the poet's talent, and they were the result of a certain experience. The transitional period was required to reach the highest level of generalization shown by Navai. The attempts of other khamsa-writing poets who lived between Nezami and Navai were at this stage. Navai's «Khamsa» was created as the pinnacle of originality through their synthesis and perfection.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.27.06.2017.Fil.21.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ТАШКЕНТСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
ИНСТИТУТЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ, УЗБЕКСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ, НАЦИОНАЛЬНОМ
УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКИСТАНА**

**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

ИСМОИЛОВ ИЛЬЁС АБДУКАЮМОВИЧ

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОЭМЫ
АЛИШЕРА НАВОИ «САДДИ ИСКАНДАРИ»**

**10.00.06 – Сравнительное литературоведение, сопоставительное языкознание и
переводоведение**

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации доктора философии (PhD) по филологическим наукам**

Ташкент – 2019

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан №B2018.4 PhD/Fil327.

Докторская диссертация выполнена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои.

Автореферат диссертации размещён на трёх языках (узбекский, английский, русский (резюме)) на веб-сайте научного совета (www.tashgiv.uz) и Информационно образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz).

Научный руководитель: **Сираджиддинов Шухрат Самариддинович**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Куранбеков Ахмадкул**
доктор филологических наук, профессор

Хасанов Саидбек Рустамович
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация: **Институт узбекского языка, литературы и фольклора
Академии наук Республики Узбекистан**

Защита диссертации состоится «___» _____ 2019 года в ___ часов на заседании Научного совета Dsc.27.06.2017.Fil.21.01 по присуждению ученых степеней при Ташкентском государственном институте востоковедения, Узбекском государственном университете мировых языков, Национальном университете Узбекистана. Адрес: 100047, город Ташкент, ул. Шахрисабзская, 25. Тел.: (99871) 233–45–21; факс: (99871) 233–52–24; e-mail: sharq_ilmiy@mail.ru.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского государственного института востоковедения (зарегистрирована за №___). (Адрес: 100047, г. Ташкент, ул. Шахрисабзская, 25. Тел.: (99871) 233–45–21).

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2019 года.

(протокол реестра рассылки № ___ от «___» _____ 2019 года).

А.М.Маннонов

Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филол. наук, профессор

К.П.Садыков

Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филол. наук, профессор

А.Куранбеков

Председатель научного семинара при Научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филол. наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации (PhD))

Цель исследования является выявление самобытности и уникальности поэтических особенностей творчества Навои путем сравнения поэм «Садди Искандари» и «Искандарнама», обеспечивающих научно-теоретическое обоснование роли и значения его литературных произведений в развитии мировой литературы.

Объект исследования является поэма «Садди Искандари», включенный в двадцатитомное «Польное собрание сочинений» Алишера Навои и поэма «Искандарнаме» Низами, опубликованная в 2012 году в г. Душанбе. Эти обе поэмы использовались в качестве основных источников. При необходимости привлекались к исследованию научно-критические тексты «Садди Искандари» подготовленные Х.Туран и М.Хамидовой, а также научно-критический текст «Искандарнаме» Б. Занжони.

Научная новизна исследования:

были выявлены источники, которые служили основой для поэмы «Садди Искандари», а также определены информации, мотивы и идеи относительно образа Искандера, которые использованы Алишером Навои; уточнены своеобразие и толкования мысли и изображения Низами и Навои;

была доказана ошибочность до сих пор неверно толкуемого факта о том, что Искандер как будто был «усыновленным ребёнком», и основательно показано, что Навои не только опровергает этот факт, но и называет его истинным сыном Фейлакуса; а также было определено, что в описании Алишера Навои Искандер не бил на дне моря;

аргументировано в диссертации, как поэт обогатил имеющиеся представления образа Искандера, усовершенствовал и обновил композицию и сюжет поэмы, чем развивал существующие традиции;

выявлены поэтическое мастерство, философско-этические, социально-политические воззрения и творческие своеобразие Навои и Низами через сопоставительный анализа образов греческих мудрецов и зеркала Искандера;

предоставлены научное обоснование и доказательства тому, что «Садди Искандари» занимает важное место среди рассказов об Искандере, написанных на Востоке, и что Навои, поднявший традиции написания дастанов об Искандере на новый уровень, играет важную роль в истории литературы Востока.

Внедрение результатов исследования. На основании выводов, сделанных при сравнении «Садди Искандарий» и «Искандернаме», были достигнуты следующие результаты:

выводы, касаемые языка, стиля, лексики эпоса «Садди Искандари», а также новая информация о научно-критическом тексте произведения, подготовленная в 1990 году в Турции были использованы в фундаментальном проекте Ф-1-135 «Научно-методологическое исследование конкорданса произведений Алишера Навои» (Справка № 89-03-4274 от 10 декабря 2018 года Министерства высшего и среднего специального образования Республики

Узбекистан). В результате этого возросла степень достоверности результатов научно-стилистических исследований эпической поэмы и результатов проекта;

взгляды на художественность, лингвистическое, философское и социально-политическое содержание «Садди Искандари» были использованы при подготовке сценариев программ на канале «Узбекистан» Национальной телерадиокомпании Узбекистана (справка № 02-13-2191 от 7 декабря 2018 г.). В результате повысилось качество телевизионных передач, значение «Пятерицы» Навои в формировании узбекского литературного языка, и улучшилось понимание навыков написания пятериц и роли Навои в этой традиции;

взгляды на творческую лабораторию Алишера Навои, роль древних источников в понимании творчества Навои и творческие особенности писателей, писавших произведения в рамках традиции были использованы в фундаментальном проекте Ф1-ФА-0-55746, «Изучение литературных рукописей народов Центральной Азии, сбор архива писателей и подготовка их научного описания к публикации» (справка № 3/1255-134 от 21 января 2019 г. Академии наук Республики Узбекистан). В результате, объем наблюдений был расширен, материалы проекта дополнены новыми научными источниками и взглядами;

результаты исследования о процессе формирования мировоззрения Навои, творческой индивидуальности в традиционном подходе, о роли личности поэта в этом процессе были применены в практическом проекте ИТД-А-1-118 «Подготовка и публикация учебников по образам и интерпретациям Навои» (справка № 89-03-4274 от 10 декабря 2018 года Министерства высшего и среднего специального образования). В результате стало возможным сделать выводы касательно генезиса образов и интерпретаций Навоий в художественных произведениях последующих периодов, а также определение главных черт, свойственных им.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка литературы и приложений. Общий объем диссертации составляет 162 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида Искандар образи // Филология масалалари, 2013. – № 4. – Б. 48-53 (10.00.00; №18).
2. Исмоилов И. Аҳмадий ва унинг «Искандарнома» достони // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 2016. – № 5. – Б. 65-69 (10.00.00; №14).
3. Исмоилов И. Навоий ижодида Искандар ва оби ҳаёт образлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017. – № 5. – Б. 56-62 (10.00.00; №14).
4. Исмоилов И. Искандар девори // Шарқ юлдузи, 2017. – № 11. – Б.157-162 (10.00.00; №19).
5. Исмоилов И. Искандар кўзгуси тилсими // Ўзбекистонда хорижий тиллар, 2017. – № 5 – 6. – Б. 207-213 (10.00.00; №17).
6. Исмоилов И. XI – XIV асрларда яратилган туркий манбаларда Искандар ҳақида // FarDU. ILMIY XABARLAR, 2018. – № 2. – Б. 115-123 (10.00.00; №20).
7. Ismoilov I. The image of 'The mirror of Iskandar' in the poetry of Alisher Navai and its comparative analysis // American Journal of Research. – Michigan: 2018, 7-8 issue of the Journal. – P. 133-160 (N23; SJIF, 5.069).
8. Исмоилов И. Алишер Навоий ижодида Искандар образи талқинлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2018. – № 6. – Б. 58-63 (10.00.00; №14).
9. Исмоилов И. Ўзбек адабиётшунослигида Низомий «Хамса»сининг қиёсий тадқиқи // Развитие гуманитарной науки в регионах России (международная конференция). – Уфа: 2017. – С. 218-221.
10. Исмоилов И. Алишер Навоий ижодида Искандар биографияси ва шахсияти тасвири // Алишер Навоий ижодий меъросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни (халқаро конференция). – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2018. – Б. 261-264.
11. Исмоилов И. «Садди Искандарий» достонида нақшбандийлик ғоялари ифодаси // Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2015. – Б. 122-124.
12. Исмоилов И. Навоий ва Низомий искандарномаларидаги тавҳид боблар қиёси // Навоий ва XXI аср. – Тошкент: TURON-IQBOL, 2018. – Б. 313-315.

II бўлим (II часть; II part)

13. Исмоилов И. Алишер Навоий ижодида Искандар образи / рисола. – Тошкент: BAYOZ, 2017. – 120 б.
14. Исмоилов И. «Садди Искандарий» достонида бадиий шартлилик масаласи // ТДПУ илмий ахборотлари, 2015. – № 2. – Б. 69-71.
15. Исмоилов И. Бадиий уммон қатралари (монография) // Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони поэтикаси. – Тошкент: BAYOZ, 2015. – Б. 49-74.

16. Исмоилов И. Алишер Навоий: қомусий луғат // «Садди Искандарий». – Тошкент: Шарқ, 2016. – Б. 476-487.
17. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида ҳиммат талқини // ТДПУ илмий ахборотлари, 2016. – № 4. – Б. 64-67.
18. Исмоилов И. Идрок ва талқин // Ҳозирги қозоқ тили ҳамда адабиётининг назарий ва муаммоли масалалари. – Тошкент: MERIYUS, 2013. – Б. 101-103.
19. Исмоилов И. Ўз вужудингга тафаккур айлағил... // Бадиий асарларни шарҳлаб ўрганиш: тарих, тажриба ва технология. – Тошкент: BAYOZ, 2014. – Б. 392-394.
20. Исмоилов И. Алишер Навоий «Хамса»сида кириш бобларнинг ўрни // Ёшлар маънавий-ахлоқий тарбиясида адабиётнинг роли ва аҳамияти. – Тошкент, 2014. – Б. 73-77.
21. Исмоилов И. «Садди Искандарий» достонининг таълим босқичларида ўрганилиши // Узлуксиз таълим тизимида ҳамкорлик педагогикаси (халқаро конференция). – Тошкент, 2014. – Б. 192-194.
22. Исмоилов И. Алишер Навоий ижодида Сукрот тимсоли // Поэтик тафаккур ва талқин муаммолари. – Тошкент, 2014. – Б. 195-201.
23. Исмоилов И. Навоий ижодида анъанавий шартлилик принципи // Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди – намуна мактаби. – Тошкент, 2016. – Б. 22-25.
24. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони манбалари // Навоий ва XXI аср. – Тошкент: Tamaddun, 2017. – Б. 107-110.
25. Исмоилов И. Алишер Навоий «Садди Искандарий» достони муқаддимасининг композицион тузилиши // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни (халқаро конференция). – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ, 2017. – Б. 160-167.
26. Исмоилов И. Низомий «Хамса»сининг компративистик ўрганилиш тарихи ва истиқболлари // Ўзбек филологиясида таҳлил ва талқин муаммолари. – Наманган, 2017. – Б. 130-140.
27. Исмоилов И. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонига асос бўлган тарихий-адабий манбаларнинг қиёсий таҳлили // Адабий алоқалар ва қиёсий адабиётшуносликнинг долзарб масалалари (халқаро конференция). – Фарғона: 2018. – Б. 120-123.

Автореферат «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали таҳририятида
таҳрирдан ўтказилди (20.12.2018 йил)

Босишга рухсат этилди: _____ 2019 йил.
Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табағи 2,7. Адади: 100. Буюртма: № _____.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент, Интизор кўчаси, 68.

«АКАДЕМИЯ НОШИРЛИК МАРКАЗИ»
Давлат унитар корхонасида чоп этилди.